

**ELEMENTI
STAMBENE
ARHITEKT
URE**

**DNEVNI BORAVAK
KROZ VRIJEME: BOSNA
I HERCEGOVINA**

ELŠA TURKUŠIĆ JURIĆ

Sarajevo, 2022.

Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Impressum

Naslov knjige:
Elementi stambene arhitekture, dnevni boravak kroz vrijeme: Bosna i Hercegovina

Autor:
Elša Turkušić Jurić

Prvo izdanje, digitalno izdanje

Izdavač:
Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Patriotske lige 30, 71000 Sarajevo
www.af.unsa.ba

Za izdavača:
Prof. dr. Erdin Salihović, dekan

Recenzenti:
Prof. dr. Nina Ugljen-Ademović
Prof. dr. Vedad Islambegović

Lektor:
Fadila Gušo

Grafički dizajn:
Alisa Burzić

Prijevod sažetka:
Vedad Ramljak

Mjesto i godina izdanja:
Sarajevo, 2022.

https://af.unsa.ba/publikacije/E.Turkusic.Juric_Elementi_stambene.arhitekture.dnevni.boravak.kroz.vrijeme_BiH.pdf

Za izradu ove knjige posebnu zahvalnost dugujem profesorici Vjekoslavi Sanković-Simčić, koja me je usmjeravala ka istraživačkim temama i novim spoznajama, prijateljima Aleksandri Bunčić i Vedadu Ramljaku na inspirativnim razgovorima, kolegici Josipi Škrobo na pomoći oko grafičkih priloga (poglavlje 3).

Knjigu posvećujem svojim roditeljima, svom sinu i supruhu u ime ljubavi, podrške i strpljenja koje mi nesebično pružaju!

**ELEMENTI
STAMBENE
ARHITEKT
URE**

**DNEVNI BORAVAK
KROZ VRIJEME: BOSNA
I HERCEGOVINA**

ELŠA TURKUŠIĆ JURIĆ

SADRŽAJ:

Predgovor **11**

Uvod **12**

1. Mogućnosti trajnoga u arhitekturi: oprostiranje društvene stvarnosti **16**

2. Stambena arhitektura **32**

3. Historijski pregled stambene arhitekture **40**

4. Historijski pregled stambene arhitekture na tlu Bosne i Hercegovine **62**

4.1. Osmanski period **63**

4.2. Austro-ugarski period **73**

4.3. Period Kraljevine Jugoslavije **83**

4.4. Period socijalističke Jugoslavije **94**

5. Kontinualni diskontinuitet stambene kulture na tlu Bosne i Hercegovine **109**

6. Epilog **114**

Sažetak **116**

Izvori grafičkih priloga **119**

Bibliografija **122**

PREDGOVOR

Naš najintimniji prostor, s kojim smo upoznati od samog rođenja, jeste stambeni prostor: egzistencijalan, neposredan, blizak, očekivan i sveprisutan. Mnogi će, nadamo se, pronaći svoj interes za stambenu arhitekturu prikazanu u ovoj knjizi u svojoj sveukupnosti, premreženosti sa svim tendencijama i izazovima koje disciplina građenja obuhvata.

Dijalektička veza arhitekture i društva čini osnovnu nit ove knjige. Problematika koja danas zaokuplja arhitektonsku praksu povezana je sa težnjama, shvatanjima i stremljenjima globalnog društva koje je u izgradnji na početku 21. stoljeća.

Pojmovi stanovanja razmatrani su kako općenito tako i pojedinačno. Specifičnost tog pristupa istovremeno nam je nametnuo izazove kako knjigu učiniti dovoljno kompaktnom izbjegavajući razruđenost argumentacije i izlaganja. Stambeni segment prikazan u knjizi je dnevni boravak - prostorna i sadržajna srž kuće. “Mjeren” je prostornim pokazateljima unutar društvenog konteksta kojem pripada.

Namjera knjige je da čitatelju omogući sagledavanje konteksta djelovanja i kontinuiteta stvaranja na određenom prostoru. Tome su poslužile hronološke komparacije ali i izražajno-stilske tamo gdje je bilo neophodno - naročito kod analiza modernog doba čiju je brojnost arhitektonskih i društvenih izraza teško klasificirati pod određene poznate pojmove.

Knjiga je rezultat spoznaja, istraživanja i iskustva stečenih prilikom izrade magistarske naučne teze na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Dodatno je vremenom modificirana rezultatima rada u arhivama i na terenu unutar nekoliko gradova Evrope i Bosne i Hercegovine; razgovorima i raspravama sa kolegama, studentima i prijateljima. Ova knjiga je refleksija autorovog prvobitnog i stalnog interesa za složenu temu stanovanja, koja se nadalje rastvorila ka inspirativnom polju arhitekture 20. stoljeća.

Stambena arhitektura zbog svoje dinamičnosti i aspekta tradicionalnog kojeg nosi kao reprezentu porodičnog i intimnog života, mjesta na kojem se zajednica manifestira, oblikuje i mijenja, nepresušeni je izvor inspiracije i motivacije. Način na koji danas doživljavamo naš stambeni prostor će se neminovno mijenjati u budućnosti. Vrijeme rastapanja, rastakanja i fluidnosti je već poznati opis vremena Zygmunt Baumanna kojem svjedočimo u svakom trenutku naše stambene i gradske svakodnevnice. Ekološki, ekonomski i demografski pokazatelji pripremaju nas za društvene promjene, u kojima arhitektura treba zauzeti značajnu ulogu, kao i do sada.

Historija stanovanja je jedan veliki tok ideja, misli, tendencija uveliko zaboravljenih i zapostavljenih. Knjiga koliko gleda unazad, nastojeći uvidjeti trajno i poticajno, toliko gleda i u budućnost, nastojeći nazrijeti opiljivi društveni i lični prosperitet. Nadamo se da će knjiga pobuditi interes za dalja istraživanja esencijalnog u stambenoj arhitekturi, te mnogim čitateljima razotkriti nove stambene objekte i ponuditi poticajna rješenja unutar već (pre)izgrađenog urbanog društva.

UVOD

Na početku 21. stoljeća u svakodnevnom životu susrećemo se sa neminovnošću čestih, nepredvidivih i brzih promjena unutar našeg društvenog i prirodnog okruženja. One pokreću sve ostale segmente sistema našeg habitusa. Ova knjiga je posvećena posmatranju uzročnika nestalnih društvenih okolnosti i rezultata njihovih uticaja na sadržajno-prostornu pojavnost čovjekove potrebe za utočištem, domom, stanovanjem, organiziranjem egzistencijalnog prostora. Pišući o stambenoj arhitekturi Mats Egelius nas podsjeća:

“Postoji dosta ljudske naravi u čovjeku, i to će definitivno uvijek biti tako. Međutim, čovjek često mora da preispituje ljudskost svoga životnog prostora.”¹
Knjigom neskromno nastojimo tek potaknuti potragu za odgovorom kako “oprororiti” nadolazeće promjene. Potraga zahtijeva ponovno sagledavanje složenosti i premreženosti svih elemenata koji već niz godina i stoljeća, definiraju naš izgrađeni prostor i njegov odnos ka prirodnom okruženju, društvene sisteme i kulturološki kontekst. Očekivane transformacije i obzervacije trebaju polaziti od slijedećih ciljeva:

“Pažnja mora biti posvećena prema kulturnoj dimenziji načina i stila života, ka korijenima inovacije u kreativnosti i znanju, prema društvenom prihvatanju promjena i ambicija ka očuvanju okoliša.”²

Veza između arhitekture i društva je stara koliko i samo promišljanje čovjekovog obitavališta. Ona kontinuirano oblikuje i zaokuplja interesovanja i stavove poznatih autora, kao i djelovanja samih praktičara arhitekture, pa, tako, i onih koji svojim istraživanjem samo dotiču arhitektonsku djelatnost. Arhitektonsko djelo gradi dijalog sa sredinom u kojoj se nalazi u momentu svog nastajanja, te time biva svjedočanstvo jedne epohe, njenih stremljenja i težnji. Osim svoje funkcionalnosti, estetike i ugođaja, pruža nam niz drugih informacija i spoznaja obogaćujući slojevitost naše društvene stvarnosti.

Kroz ove kompleksnosti djelovanja društvenog konteksta na sveukupne procese građenja, knjigom se elaboriraju dva segmenta društveno-prostorne pojavnosti: unutarjnjo-prostorna organizacija kao manifestacija arhitektonskog prostora i stanovanje kao dio arhitektonske tipologije. Uska veza između promjenljivog društvenog konteksta, prostorne kreacije i ponašanja ljudi kroz promjene navika i razvoj novih graditeljskih tipologija, konstantno je prisutna u životu čovjeka. Na jednom kulturološki definiranom prostoru, koji je tokom vremena bio integriran unutar različitih kulturno-političkih sfera, najbolje se može shvatiti i uvidjeti interakcija između arhitekture, egzistencijalnih potreba i društvenog konteksta. Tematski okvir knjige je razvoj segmenata stambene arhitekture na određenom geografskom području - Bosni i Hercegovini, od sredine 16. do kraja 20.stoljeća.

Sistematičnom analizom unutarnje prostorne organizacije prepoznaju se i identificiraju se karakteristike čovjekove životne sredine. Tom spoznajom potkrepljujemo činjenicu, kojom je knjiga prvenstveno i inspirisana, kako je arhitektura

društveno uvjetovana prostorna djelatnost. Npr. tlocrti nisu produkt izmišljanja ili izuma, nego, naprotiv, svjesno proizlaze iz ideje, svjetonazora, dometa ili strukture društveno-kulturnog miljea. Unutarnja prostorna organizacija je jedan specifični segment svakog arhitektonskog djela, čije je formiranje rezultat različitih modifikatora koji se na interesantan i atraktivan način mogu pratiti kroz vrijeme. Tokom vremena ljudi mijenjaju svoje životne navike, prihvatajući nove društvene vrijednosti. Tako se i prostor u kojem čovjek svakodnevno boravi mijenja. Dakle, kada se govori o unutarnjem prostoru, njegove promjene, kao i njegov karakter mnogo manje se zapažaju, jer ono pripada sferi privatnog. Zaklonjen je iza zidova koloritnih i atraktivnih fasada čija promjena više plijeni našu pažnju i izaziva veće reakcije.

Prostor u kojem čovjek najviše boravi, s kojim se najviše identificira je stambeni prostor. Stanovanje je najindividualniji i najrašireniji oblik čovjekove egzistencije, ali, u isto vrijeme, ono je najmanje podložno objektivnoj kritici i kontroli, te je najranjivije kada su u pitanju građevinske špekulacije. Posljedice zanemarivanja ulaganja u kvalitetne i inovativne stambene programe i tipologije ostavljaju dugotrajan trag na razvoj zajednice, naselja i gradova. Često idu “ruku pod ruku” sa nužnošću rješavanja egzistencijalnih problema.

Knjiga je strukturirana na način da se argumentacija kreće od opšteg ka pojedinačnom unutar svakog poglavlja, i na nivou cjeline. Prvo poglavlje priprema čitatelja na mogućnosti objektivnog sagledavanja arhitektonskih ostvarenja, bez obzira na njihovu vremensku, geografsku ili tipološku pripadnost. Komparacija raznolikih autora i projekata ponudila je lepezu

tih mogućnosti. Drugo poglavlje je refleksija na zaboravljenu čovjekovu potrebu za vlastitim humanim habitatom, za čiju se konkretizaciju nude opipljivi i mjerljivi parametri. Obuhvaćena su gledišta i djelovanja različitih autora, teoretičara i praktičara, koji svojim kritičkim stavovima, baziranim na respektabilnom iskustvu i prihvatanju promicanja društvenih vrijednosti s ciljem općeg napretka, procjenjuju već utvrđene činjenice i ukazuju na aktualne probleme, poput: R. Radovića, B. Zevija, H. Ibelingsa, A. Vodopiveca, P. Zumthora, A. Size, D. Adjaya, C. Jencksa, A. Rapaport, D. Ghirardoa i Ch. Norberg-Shultza. Treće poglavlje sažima historijski pregled stambene arhitekture, uglavnom na evropskom tlu, podijeljen po srodnim društvenim periodima: tradicionalno društvo, rano-industrijsko društvo i moderno društvo. Uvid u razvojne karakteristike prostornih struktura ponudio je kontekstualnu bazu za preostala poglavlja knjige koji čine njenu srž: istraživanje sva četiri historijska perioda u razvoju urbanog društva i gradske stambene kulture Bosne i Hercegovine, od sredine 16. stoljeća, kada je započeo razvoj gradske kuće, do posljednje decenije 20. st. Obradena su dosadašnja teoretska istraživanja i korišteni grafički prilozi, uglavnom, domaćih autora (M. Baylona, J. Fincija, D. Grabrijana, A. Hadrovića, N. Kurte, A. Krzović-Subotić, M. Malinović, M. Mrduljaš, P. Milošević, J. Neidhardta, E. Salihovića, I. Štrausa, B. Trapara, V. Sanković-Simčić, Z. Ugljen), arhivska građa i terenska istraživanja.

Tema stanovanja na našem području je kroz razne vidove naučnoistraživačkih radova, knjiga, studija i grafičkih obrada bila česta i inspirativna. Prvenstveno se misli na tradicionalno stanovanje, naslijeđeno iz osmanskog perioda,

koje kvalitativnošću i bogatstvom svoje pojavnosti ima važnu ulogu kao neodvojivi element graditeljskog nasljeđa, kulturnog identiteta i evolutivnog koda arhitektonskog izraza našeg područja. U poređenju sa ostalim periodima, ono je najobuhvatnije istraženo i prezentirano kroz uspostavljene klasifikacije i tipologije, mada se osnovna valorizacija tih ostvarenja vršila sa oblikovnog aspekta. Naredni periodi koji slijede, austro-ugarski i međuratni, istraženi su kroz analiziranje likovno-estetskog jezika arhitektonskih zdanja, njihovog strukturalnog interpoliranja unutar postojećih urbanih matrica, ili presjekom ostvarenja pojedinih arhitekata koji su ostavili značajan trag na ovom području. Svi ovi aspekti su često kontekstualno razmatrani unutar globalnih strujanja, ali bez uspostavljanja jasne prostorne klasifikacije i tipologije. Međutim, moramo naglasiti da je međuratni period, bez obzira na svoje neosporive arhitektonske i urbanističke kvalitete, rijetko stručno i teoretski obrađen, skoro nikako arhivski sačuvan i javno prezentiran. Stanovanje poslije 2. svjetskog rata je u nizu studija razmatrano u okviru stambene politike i efikasnijeg rješavanja tada gorućeg stambenog pitanja. Sa arhitektonsko-oblikovnog aspekta pojedini stambeni objekti su analizirani u rijetkim hronologijama suvremenog bh. ili jugoslavenskog arhitektonskog izraza. Ovaj period, također, nije dovoljno obrađen, prezentiran i vrednovan. Kada se osvrnemo na zvanična evropska i svjetska strujanja, ovaj period pretežno kolektivne stanogradnje je mnogo više podložan kritičkom promišljanju zbog relevantnih smjernica za njegovu revalorizaciju i revitalizaciju. Prostorne strukture značajnih površina ovih naselja razmatraju se danas unutar procesa cirkularne ekonomije i održivog razvoja društva

budućnosti. Umjesto demolicije, ukazuje se sve više na metode njihove adaptacije i regeneracije. Koncept unutarnjeg prostora kuće na području Bosne i Hercegovine, posmatran kroz vremenski kontinuum, skromno je prezentiran i najmanje sistematično istražen. Izazov koji je prihvaćen ovom knjigom je razmatrajući proces formiranja unutarnjeg stambenog prostora kroz odnos arhitektonske djelatnosti i društvenog konteksta kojem pripada. Glavni predmet istraživanja je dnevni boravak tj. sistem dnevnih aktivnosti unutar kuće kao najsadržajniji i najkarakterističniji element unutarnje prostorne organizacije kuće. Prostor za dnevni boravak sa svim svojim determinantama je istražen kroz primjere gradske stambene kulture individualnog i kolektivnog stanovanja koji pokazuju sljedeće: na koji način i u kojoj mjeri, te prema čemu se pojedini elementi povremeno ili trajno transformiraju, nestaju, modificiraju, te stepen i intenzitet njihove zastupljenosti itd.; koji su to aspekti posmatranog konteksta bili najintenzivniji, najutjecajniji, najkarakterističniji itd. Ovdje nisu dati etnografski, antropološki i enterijerski prikazi društvene svakodnevnice, već su mjereni prostorni odnosi zastupljenih stambenih sadržaja. Prikazi fasada objekata su neophodni zbog čitateljevog povezivanja vrste određene unutarnje organizacije sa njenom vanjskom pojavnosti koja nam je više dostupna tj. vidljiva i prepoznatljiva.

Knjigu treba prihvatiti i tumačiti kao pokazatelj da se neko posmatrano arhitektonsko djelo - stambeni objekt, argumentirano, sukcesivno i stručno može razložiti na elemente koji ga determiniraju kao takvog i kojima on poput jezika gradi svoj odnos i dijalog prema sredini iz koje nastaje. Ako bismo

tražili osnovni doprinos knjige onda je to metodološki obrazac koji se može relevantno aplicirati na sva slična istraživanja, te fokusirati kako na slične segmente, tako i na cjeline arhitektonskih zdanja.

Razmatranje svih saznanja o tumačenju arhitekture, društvenog konteksta i stanovanja ponudilo je mjerljivo obzerviranje uzročno-posljedične veze između prostora za boravak - nivoa unutarnje prostorne organizacije stana i društvene sredine kao glavnog korisničkog inicijatora tog prostornog segmenta. Društveni aspekti neminovno preuzimaju ulogu specifičnih i odlučujućih kriterija pri formiranju arhitektonskih elemenata unutarnje prostorne organizacije. I ne možemo ih zanemariti, posebno ne danas.

(Reference)

1 „There is a good deal of human nature in Man, and by definition always will be. However, Man often has to question the human nature of his living environment.” Egelius, Mats: „Housing and Human Needs: The Work of Ralph Erskine“, str.135, u knjizi Architecture for People, ur. Mikellides, B., 1980.

2 „Attention must be paid to the cultural dimension of lifestyle and livelihoods, to the roots of innovation in creativity and knowledge, and to the social acceptance of change and the wellspring of climate ambitions.” Dokument „European Cultural Heritage Green Paper“, mart, 2021. ICOMOS, Europa Nostra, EIB-Institute, str.15.;

1.

MOGUĆNOSTI TRAJNOGA U ARHITEKTURI: OPROSTORIVANJE DRUŠTVENE STVARNOSTI

Posmatranje i razumijevanje arhitektonskog djela, sa aspekta korisnika ili stvaraoca-kreatora, polaze od prepoznavanja i tumačenja arhitektonskih principa. Arhitektura, pred nju zahtijevane rezultate, postiže putem primjene principa organizacije, proporcionalnosti, oblikovanja, tretiranja materijala itd. Principi se tokom vremena ne mijenjaju, nego samo sredstva, intenziteti i načela kojima se ostvaruju. Ne tako davno je načelo funkcionalnosti bilo ispred ostalih, a danas dominantnost nastoje preuzeti načela reverzibilnosti i transformabilnosti.

Tako, Ranko Radović ukazuje kako Le Corbusierovih *čuvenih pet tačaka moderne arhitekture*, jasno primijenjenih kod vile

Savoje (Poissy), „za koje su mnogi rekli da su nepromjenljivi principi moderne arhitekture, nisu dovoljni za objašnjenja ni ovog objekta, a pogotovo ne za kompleksnija tumačenja“¹. Jedno arhitektonsko djelo se može posmatrati i tumačiti kroz različite principe. Prema mišljenju teoretičarke arhitekture Diane Ghirardo, kritički ogledi ne mogu biti dovoljni ukoliko njihove kategorije ne označavaju provjerljive i objektivne kriterije i parametre, odnosno ukoliko njihovo **polazište** nije **trajno arhitektonski**.²

Potrebno je razlikovati principe koji su specifična odlika neke epohe i određenog pravca u arhitekturi od principa koji su

primjenjivi u svim razdobljima arhitekture i na svim njenim ostvarenjima. Razotkrivanje postojanih i konstantnih polazišta u arhitekturi analizira Bruno Zevi u knjizi „Znati gledati arhitekturu“:

„Tumačenje arhitekture može biti smisleno samo ako ukazuje na neki trajan aspekt arhitekture, odnosno ono mora dokazati svoju učinkovitost pri objašnjavanju svakog djela, bez obzira shvaća li bolje ili lošije cjelinu svih aspekata tog djela. Samo ćemo tako moći razlikovati *tumačenja* od *nesporazuma* o arhitekturi, uz dodatak kako su ti nesporazumi tek poopćenja pojedinih poetika, nezakoniti izvodi iz elemenata koji obilježavaju određen pojedinačan likovni svijet.“³

Ilustrativan primjer razumijevanja arhitektonskog djela i njegove interpretacije je prenamjena nekadašnje venecijanske gradske palate iz 16.st. u savremeni kulturni centar „Fondazione Querini Stampalia“, koju su sukcesivno izvela trojica autora. Carlo Scarpa je izvršio konsolidaciju i adaptaciju objekta, izvana i iznutra, u periodu od 1959. do 1963. godine. Svojom modernističkom intervencijom sačuvao je čitljivost svih prethodnih historijskih struktura, te svoju kreativnost integrirao kao tada zadnji „biološki sloj“ objekta. Estetsko jedinstvo objekta nije narušeno, niti je izgubljena njegova arhitektonska vrijednost. Do 1997. godine, djelovala

Slika 1: Le Corbusier, Vila Savoye, Poissy, 1928-1931.

Slika 2, 3: Carlo Scarpa, redizajn ulaznog hola i vrta, Fondazione Querini Stampalia, Venecija, 1959-1963.

su još dvojica suvremenih, ali izrazom postmodernističkih talijanskih arhitekata: Valeriano Pastor od 1982. do 1997. godine i Mario Botta tokom 1993. godine. Nastavljajući Scarpin pristup, ali dosljedni svom arhitektonskom jeziku, obojica su unutar različitih prostornih cjelina doprinijeli osavremenjivanju sadržaja i prostorija. Radi očuvanja cjelovite slike zdanja, ne narušavajući zatečene vrijednosti prostora nenametljivo su inkorporirali materijalni izraz svog vremena. Arhitekti su, bez obzira na vremenske distance i likovne diskurse, polazili od istog **tumačenja** objekta i arhitekture, izraženog najbolje stavom Petera Zumthora:

„Da bi novo moglo naći svoje mjesto, ponovo nas mora potaknuti da iznova vidimo ono postojeće.“⁴

Kratka analiza ove gradske palate smještene uz kanal Santa Maria Formosa kao dio neponovljive cjeline zbijenih i raskošnih

venecijanskih kvartova, pokazuje nam dvije vječne odrednice arhitekture, ali i života uopšte: vrijeme tj. društvena stvarnost i prostor, koje samo naočigled uspostavljaju dijalektički odnos stalnosti naspram nestalnosti, dinamičnosti naspram statičnosti. Svaki od prethodno navedenih arhitekata je polazio od suvremenih potreba **društvene stvarnosti** i obilježja **prostora** kao živog tkiva - koje tako smatramo **trajnim tumačenjem arhitekture**. Već i djelovanje trojice arhitekata, u relativno

Slika 4, 5: Mario Botta, adaptacija unutarnjeg dvorišta sa novim stepeništem, Fondacija Querini Stampalia, Venecija, 1993.

kratkom periodu u odnosu na starost objekta u kojima svako zadržava svoj izraz u iskazanoj mjeri potčinjenosti prostorno-kompozicionoj cjelini, može se okarakterizirati kao proces nastanka „kreativnog odnosa individualnog talenta prema umjetničkim ostvarenjima prethodnih razdoblja“.⁵ Dakle, **arhitekta** nije samo nosilac

i subjekt društvenih promjena nego **autor** i **kreator**, čija se ličnost, kao takva, bazira na dvjema komponentama: znanstvenoj (spoznajnoj) i umjetničkoj (senzibilnoj). Zagrebački arhitekt Milan Čanković pojašnjava ih razmatranjem odnosa prirodnih i društvenih datosti određenog lokaliteta i arhitekture:

„Znanstvena komponenta dijalektičkom metodom i zakonitostima određuje lokaciju, orijentaciju, kvantitetu, dimenzije prostora, materijal, način izvođenja i potrebnu mikroklimu objekta (...) umjetnička komponenta koja čini oblikovno jedinstvo, opću harmoniju i sklad pojedinih elemenata, odražavajući idejnost, emotivnost i stremljenja faze razvitka društveno-kulturne zajednice na nekom tlu, nastaje kroz ličnost autora na osnovu njegovih kvaliteta.“⁶

Slika 6: Valeriano Pastor, redizajn sporednog ulaza, Fondacija Querini Stampalia, Venecija, 1982-1997.

Arhitekta tokom cijelog svog rada nailazi „na stalno promjenljive profesionalne aktivnosti, na stalno promjenljive socijalne, političke, ekonomske i geografske situacije, te sreće se sa brojnim događajima svih vrsta, koji logično utiču na njegove stavove, koncepte, neku vrstu ‘napredovanja’, ali i okretanja unazad“⁷. Biti aktivni tvorac prostora je očekivana uloga arhitekta koji se unutar društvenih strujanja može svojim individualno-kreativnim porivom izdići iznad vremena u kojem stvara, utoliko više ukoliko se u dizajniranju posveti razmišljanju o kulturnom kontinuitetu, a ne samo ulozi provoditelja društvenih ideja.

Društveni kontekst

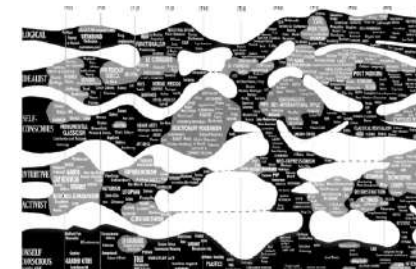
Razmatranja o ulozi koju arhitektura ima unutar društvenog konteksta započet ćemo sa poznatom dilemom, naročito aktualiziranom na početku 20.st u povoju razvoja moderne arhitektonske misli: Da li arhitektura može mijenjati društvo ili uticati na ponašanja zajednice?

Arhitektonsko djelo jednom izgrađeno u prostoru postaje urbano, arhitektonsko i kulturno nasljeđe, koje kao privilegiju arhitekti privataju kroz odgovornost i sveobuhvatno djelovanje, naročito u periodima intenzivnih društvenih promjena. Prema mišljenju Diane Ghirardo, odgovornost arhitekture prema društvu leži u njenoj suštini – građenju kojem je potrebno pristupati u cijeloj društvenoj razgranatosti, kroz suprotstavljanje ozbiljnim problemima društva kao što su socijalno stanovanje, manipulacije zemljišnom vrijednošću,

građevinskim dozvolama, zoniranjem, taksama u ime male elitne grupe, klimatskim promjenama, itd.⁸ Slično poimanje arhitekture kao društveno angažirane djelatnosti zagovara i britanski arhitekta David Adjaye. Kroz svoje radove on potencira **ideju javne odgovornosti**. „Arhitektura ima demokratizacijski potencijal u društvu“⁹ tako što pragmatično mijenja programe ili konceptijski sadržaj pojedinih javnih institucija približavajući ga, tj. čineći ga dostupnim i otvorenim građanstvu, korisnicima, društvu na razne načine. Što više poslova obavlja institucija, to je više “pokorena“. Riječima Ranka Radovića možemo ponuditi odgovor na početno pitanje:

„Arhitektura ne može menjati svet, ali isto tako ne može se ona shvatiti kao prosta i slepa posledica, odraz, političkih, ekonomskih i tehničkih sistema.“¹⁰

„Arhitektura je politička umjetnost zato što sintetizuje javni život, opšte prihvaćene društvene vrijednosti i dugoročne ciljeve. Ona je stoga mnogo više nego druge umjetnosti povezana sa vrlo određenim društvenim sadržajima. Dok muzika ili slikarstvo mogu da budu relativno apolitični ili nepovezani sa sredinom u kojoj su nastali, dotle je arhitektura bukvalno upletena u javni život. A to znači dalje da ona preuzima odgovornost kako za komunikaciju, pa čak i za retoriku. Ona po svojoj prirodi mora da pomogne da se izraze i dramatižu određene društvene vrijednosti i treba biti sposobna za kristalizaciju kulturnih vrijednosti.“¹¹ Charles Jencks ilustrativnim prikazom grafički podupire svoju kritičku klasifikaciju moderne arhitekture na šest različitih tokova, koji svaki u svom ishodištu sadrži političke ideje.

Slika 7: Charles Jencks, ilustracija Evolucijsko stablo arhitekture 20.stoljeća, 2000.

Pretpostavkom kako arhitektura i društvo izgrađuju kompleksan i dijalektički odnos, mijenjaju se i načini sagledavanja i izučavanja arhitekture i njenih djela, uporedo sa promjenama unutar društvenih sistema i podsistema. Među historičarima i teoretičarima arhitekture, filozofima, sociolozima i (urbanim i kulturnim) antropolozima, krajem 20.st, začinjaju se tendencije o tome kako nije dovoljno, niti moguće opisati neko razdoblje ili djelo, uz likovno-estetsku i stilsku elaboraciju njegovog obilježja. Naprotiv, neophodno je razmotriti i razumjeti sve nivoe i zaleđa građevinske industrije ili „svijeta građenja“.¹² Prema tumačenjima kulturne antropologije¹³, društvene promjene posmatrane kroz ulogu *dinamičnih modifikatora arhitektonskog djela* se mogu razložiti na više faktora koji određuju, različito prema kulturama, kako će neki objekat ili naselje izgledati. Dakle, raznolika i progresivna djelovanja društvenog konteksta na arhitektonska strujanja možemo razmatrati unutar njegovih sadržajnih aspekata:¹⁴

A. Politički aspekt vremena: obuhvata stremljenja političkih sistema i najznačajnije događaje iz političkog života određenog perioda,

B. Filozofski - religijski aspekt vremena: obuhvata filozofsko-religijska shvatanja i kodekse određenog perioda,

C. Znanstveni aspekt vremena: predstavlja odnos između znanstvenih i umjetničkih dostignuća i arhitektonske misli,

D. Ekonomski aspekt vremena: predstavlja karakteristike privređivanja određenog vremena (ekonomski sistem je materijalni temelj svake arhitekture vremena iz kojeg potječe),

E. Tehnološki aspekt vremena: predstavlja historiju građenja, korištenje građevinske parcele, upotrebu materijala i konstrukcija, kao i način održavanja kuće i utjecaj na društvene kontakte,

F. Kulturološki aspekt vremena - kultura življenja: predstavlja osnovne potrebe društva unutar kuće i njihovu programsku organizaciju; stepen privatnosti - kontrola neželjenih interakcija uključuje pravila i načine ponašanja, organizaciju vremena i prostora itd.; društveni program - način druženja (susretanja unutar kuće kroz odnos privatnog i javnog)

Ilustracija 1: Aspekti društvenog konteksta

Arhitektonsko stvaralaštvo unutar društvenog kompleksa zauzima sveobuhvatniji i dugotrajniji značaj nego ostale ljudske djelatnosti. Prema svom atributu, ono je višeznačno, jer predstavlja „globalno civilizacijsko dostignuće čija fenomenologija obuhvata izvanredno širok raspon pojava, tokova i odnosa, uže ili šire utkanih u naučnu, tehničku, umetničku, sociopolitičku, ekonomsku i kulturnu sferu.“¹⁵ To bi značilo da, u stapanju duhovnog i materijalnog, arhitektura nije samo vezana za inženjerstvo i umjetnost nego i za arheologiju, etnografiju, antropogeografiju, ekonomiju, sociologiju, filozofiju itd. Sveprisutnost arhitekture kao društvenog fenomena u svakom segmentu i mjerilu ljudske egzistencije ukazuje da je ona sama produkt, sredstvo i svrha te iste egzistencije. Kroz neprekidnu potrebu da se osvjedočimo i izrazimo tim specifičnim materijalnim jezikom ogleđa se dinamičnost arhitektonskog stvaralaštva. Arhitektura, dakle, kao društveno-materijalna ekspresija svoju konstantnu inspiraciju pronalazi u samom društvu, pokušavajući da društvene potrebe smjesti u fizički okvir. Jer, svako društvo, kao naručilac na osnovu funkcionalno-tipoloških i ideoloških zahtjeva koje stavlja pred sebe, dovodi do neprekidnog mijenjanja i preoblikovanja arhitekture, kao jednog od najznačajnijih sistema društvene nadgradnje.

Slika 8: Zlatko Ugljen, Šerafudin Bijela džamija, Visoko, 1969-1979.

Arhitektura može potaknuti na drugačija razmišljanja, gledišta i shvatanja, nudeći neprestanu mogućnost društvu da razmišlja o sebi. Izdvojeni primjeri pokazuju kako arhitekti svojim djelom mogu (pre)oblikovati mišljenje i stavove javnosti, a ne samo slijepo slijediti želje te iste javnosti. Potrebno je prepoznati trenutak da se krene kritičkom progresivnom linijom arhitektonskog izraza, koji ima mali, ali značajan utjecaj.

Raznolikost i dinamičnost djelovanja društvenih modifikatora

Prema mišljenju Sigrfieda Gideona, pred arhitekturu je postavljen zadatak da interpretira način života koji odgovara našem vremenu. Ali, autor podsjeća kako je bilo historijskih stilova koji su tu stvarnost pogrešno interpretirali. Stalna linija progresa, koja diktira arhitektonsku dinamičnost, ne smije se shvatiti kao dogmatizam kojim bi stvaralaštvo zapalo u zamku. Graditi u skladu sa vremenom ne predstavlja izričito arhitekturu „trenda“ - pomodarsku arhitekturu. Naime, to ne znači da ne treba da se gleda unazad, ili, još drastično suprotno, da treba da se bukvalno vraća u prošlost - nekritičkim posezanjem za iskustvima i kvalitetima prijašnjih djela i stvaralaca. Svako arhitektonsko zdanje ima **naručioca**, investitora, mecenu u vidu pojedinca, zajednice i institucije. Da bi se stvorila „dobra arhitektura“, moraju se desiti promjene u društvu, jer često nije do arhitekata, nego do „nedovoljno

ozbiljnih porudžbina i poručilaca.“¹⁶ Kada se u „zlatnom dobu Budimpešte“ na prelazu iz 19. u 20. stoljeće gradila Muzička akademija *Franc List*, investitori su smatrali da prvi prijedlog budućeg objekta koji je bio dizajniran sa „lepršavim cvjetnim i folklornim ornamentima“ avangardnog pokreta nema dovoljne umjetničke i monumentalne vrijednosti. Tako, današnja zgrada Akademije, primjenom neoklasičnih i Art Nouveau elemenata nosi izraz već tada prevaziđenog eklekticizma.

Primjer objekta Paviljona Jugoslavije, *Expo 58* u Briselu, pokazuje utjecaj **značajnih historijskih trenutaka** na buduću orijentaciju arhitektonskog izraza. Originalni i smioni dizajn objekta svojom unutarnjošću je bio refleksija vlastite i željene prezentacije mlade jugoslovenske socijalističke države: objekt kao moderna otvorena kuća različitih etičnosti i kultura na Mediteranu. U vrijeme održavanja sajma već je bilo prošlo 10 godina otkako je Staljin isključio Jugoslaviju iz Komunističkog saveza ili od kada je država pratila vlastiti nezavisni put između dva dominantna političko-vojna bloka. Utjecaj presudnog historijskog događaja je vidljiv i u arhitekturi naročito kada se ta arhitektura uporedi sa preostalim „impresivno monumentalnim objektima“ u ostalim komunističkim zemljama.¹⁷

Država svoju **moć i ideologiju** može prezentirati na polju arhitekture. Pojam reprezentativnosti kroz

Slika 9: Studio UP, Gimnazija, Koprivnica, 2009.

arhitekturu pronalazi se i u težnji ljudi da građevine predstavljaju njihov zajednički i društveni život. Arhitektura nudi društvu sposobnost da prevaziđe čistu funkcionalnost i reflektivno obnavljanje prostora. Njena privilegirana uloga u odražavanju kulturnog identiteta sasvim očito pokazuje da arhitektura nije samo zaslužna za oblikovanje kolektivne memorije, nego, također, osigurava kulturni potencijal za ekspresiju novih identiteta.¹⁸ Danas je pitanje identiteta postalo važno zbog naglašene potrebe za očuvanjem i razvojem kulturoloških različitosti. Na to nas podsjeća i Amos Rappaport sagledavajući posljedice djelovanja intenzivnih globalnih procesa kulturološke homogenizacije:

„Danas je identitet mnogo kompleksnije pitanje nego što je bilo u prošlosti, najviše zbog mogućnosti većeg izbora i većeg porasta individualnih identiteta.“¹⁹

Krenimo od primjera novčanica eura na kojima su prikazani značajni historijski arhitektonski stilovi s vremenom zastupljeni na evropskoj kulturnoj sceni. To samo pokazuje koliko su bogatstvo i kultura jedne civilizacije, pa tako i novog ujedinjenog građanskog

Slika 10: Floris Korb i Kalman Giergl, List Ferenc muzička akademija, Budimpešta, 1907.

Slika 12: Norman Foster, Reichstag zgrada parlamenta, Berlin, (1894) 1999.

evropskog društva, sadržani u arhitekturi. Arhitektonski jezik, kao zajednički, egzistencijalni, arhetipski, prepoznatljivi jezik Evrope, pojašnjava zašto je aktualno iznalaženje evropskog „prostornog i kulturološkog“ identiteta u svoj njegovoj složenosti. Kroz kratki kritički osvrt, uporedimo dvije obnovljene zgrade u Berlinu: Parlament Reichstag i muzej „Humboldt-Forum“, odnosno nekadašnju gradsku palatu pruskog cara „Berlin Stadschloss“. One su primjeri kako arhitektonski izraz postaje refleksija **aktualnih političkih strujanja**, u ovom slučaju ambicioznog (re)formiranja nacionalnih identiteta. Ovdje je evidentno da se dizajn, koncept i programski sadržaj objekta mogu modificirati usljed nastojanja političke strukture da definira pitanje nacionalnog identiteta u postnacionalnom kontekstu, tj. pitanje kulturnog identiteta unutar otvorenog evropskog kulturnog diskursa. Pristup dizajnu Parlamenta, integracija staro-novo, proizlazi iz glavnih karakteristika savremene evropske kulture a to su

transparentnost, otvorenost i pristupačnost. Zgrada ima veliku simboličnu vrijednost, politički i društveno-historijski značaj, pa nije slučajno što se na ovom projektu isprepliće odnos države, nacije i novog postnacionalnog identiteta Njemačke unutar Evropske

Slika 11: Vjenceslav Richter, Jugoslavenski paviljon za EXPO, Brisel, 1958.

Slika 13: Franco Stella, muzej neevropskih kultura „Humboldt Forum“, Berlin, 2007-2019.

unije.²⁰ Tokom 2019. godine je završen dugogodišnji projekt rekonstrukcije palate „Berlin Stadtschloss“ (polovina 18. st.) na čijem je mjestu od 1976. godine stajala Palata Republike „Palast der Republik“ (nekadašnje sjedište GDR Parlamenta) koja je srušena 2003. godine. Velika prazna parcela nastala u samom centru grada mogla je potaknuti razne mogućnosti za daljnje oblikovanje grada, koje su na kraju reducirane na oživljavanje nekadašnje barokne palate sa novom funkcijom muzeja neevropskih kultura „Humboldt-Forum“. U ovakvoj složenoj situaciji problematika se može razmatrati iz dva ugla: rušenje jednog objekta kao uklanjanje neželjene prošlosti da bi se izgradio novi u historicističkom stilu s ciljem povratka željene ili otete prošlosti kao segmenta kulturalnog identiteta.²¹ Međutim, dok Reichstag predstavlja uspješan primjer interpolacije zatečenih i novih struktura, rekonstrukcija palate „Berlin Stadtschloss“ je formalistička **referenca spram prošlosti**: zanemarivanje kulturalnog i historijskog kontinuiteta kroz selektivno razmatranje historije. Unutar društveno-kulturnog svjetonazora, koji mogu biti raznoliki i unutar istih političkih strujanja, stav prema prošlosti jeste uvijek aktualan i egzistencijalan društveni fenomen. Promjene ili stanje u odnosu društva prema svom kulturnom i graditeljskom nasljeđu manifestiraju se i na odnos arhitekture i prošlosti. Jakriborg,

Slika 14: JakriAB, naselje Jakriborg, Hjarup (Švedska), 1990.

gradić u jugoistočnoj Švedskoj, izgrađen 2005. godine, jeste originalna kopija tradicionalne arhitekture tog dijela Skandinavije. Rezultat i sredstvo je arhitektura koja je stvorila lažnu i konfuznu sliku historije u njenom vještačkom uskrsavanju nastalom pod preovladavajućim društveno-kulturnim svjetonazorom nostalgicne potrebe za sigurnim oblicima i znakovima arhitekture. Načini i modeli dodatnog naglašavanja lokalnoga – hiperlokalnost, mogu biti realizirani i samo na nivou elemenata i detalja arhitektonskog projekta. Primjena „patiš“ skulpturalnih motiva grifona u sklopu obnovljenog trga „Place du Chateau“ smještenog uz južnu fasadu gotičke katedrale u Strassbourgu, zadržava se samo na oblikovanju urbanog mobilijara. Pojave hiperlokalnosti je ipak moguće izbjeći prilikom osuvremenjivanja javnih prostora kao dijelova historijskih urbanih cjelina. Takav jeste projekt obnove katedralnog trga Stortorget u Kalmaru (Švedska). Britanski arhitektonski studio Caruzo St John minimalističkim manirom i jasnom prezentacijom zatečenih i novih dodanih slojeva ostvaruje integritet i jedinstvo historijskog konteksta. Uloga investitora i arhitekta je ovdje uloga „pojedinačnih predstavnika“ društvenog svjetonazora i kulturološke orijentacije

Slika 15: Klupe sa imitacijom grifona, Trg „Place du Chateau“, Strasbour, 2013.

koji znatno utječu na vjerodostojnost kulturološkog konteksta.

Arhitektica Kirsten Hannema konstatira kako upravo nedostatak kulturološke vjerodostojnosti proizvodi konceptualnu apsurdnost arhitekture i življenja. Tako se tipična holandska kuća, karibijanska kolonijalna vila s trijemom, toskanska ili španska vila sada mogu naći bilo gdje. I to ne zbog mogućnosti ostvarivanja ugodne mikroklimе unutaršnjeg prostora koju vrše tehnološki uređaji još od Industrijske revolucije, nego zbog toga što su u eri globalizacije materijali, tehnologije, pa time i tipologije dostupni širom svijeta.²² Paralelno, kao posljedica javlja se nerazumijevanje kulturoloških različitosti i njihovog značaja u razvoju kulture življenja.

Projekt stambenog bloka „De Punt“ i „De Komma“ socijalne stanogradnje u Hagu namijenjene i za imigrante, pokazuje koliko **kultura življenja** igra važnu ulogu u pristupu oblikovanja budućeg unutaršnjeg prostora. Većina imigranata je islamske vjeroispovijesti, porijeklom iz zemalja čija je tradicija nalagala naglašenu privatnost u kućama, naročito za žene. Također, položaj WC odmah pored ulaznih vrata nije bio u skladu s njihovom tradicionalnim načinom stanovanja. Međutim, iako je holandska vlada insistirala da se napravi posebno tlocrtno rješenje namijenjeno samo ovoj skupini imigranata, arhitekta

Slika 16: Caruzo St John, Strortoget, Kalmar (Švedska), 1999-2003.

Alvaro Siza je ovakav stav, dvostruke segregacije, prevazišao nudeći fleksibilno i univerzalno rješenje tlocrtnе dispozicije unutar koje bi svoje životne navike mogli ostvariti svi stanari, bez obzira na porijeklo:

„Morali smo pronaći zgradu koja je bila dobra za sve. Projektirali smo hodnik s kliznim vratima kojima se može odvojiti društveni dio kuće od privatnog dijela. Postoji pristupni prostor, ustvari dvostruki prostor s kliznim vratima. Svidio se svima, budući da su time Nizozemci dobili malo više prostora u kući, a drugi su si mogli organizirati život.“²³

Slika 17, 18: Alvaro Siza, stambeni blok Schilderswijk, Hag, 1983-1988.

Alvaro Siza je svjestan činjenice da su stanovanje i porodica centar akulturacije, te su time značajni za kulturni kontinuitet kako imigranata, tako i domicilnog stanovništva. Ponuđenim rješenjima iskazano je kako, isto tako, treba izbjegavati biti „rob vlastite kulture“, jer kultura može živjeti samo tamo gdje ima mogućnosti da se otvori prema novim kontaktima i utjecajima.

Još jedan prisutan aspekt u građenju je **ekonomski**, vrlo izražen kada se govori o socijalnom stanovanju. U svakoj arhitekturi ekonomska i finansijska strana su njen sastavni dio, te se građenje može slobodno nazvati „granom ekonomije“. Ilustrativan

Slika 19, 20: OFIS arhitekti, Tetris zgrada, Ljubljana, 2005-2007.

der, primjenjivanjem održive arhitekture kroz oblikovanje, materijalizaciju i pozicioniranje balkona, kombiniranje staklenih lođa, dimenzioniranje komunikacijskih i servisnih prostorija, smanjeni su energetske i servisni troškovi stanara.²⁴

Navedeni primjeri raznolikih tipoloških arhitektonskih ostvarenja ukazuju kako promjena bilo kojeg aspekta društvenog konteksta inicira promjenu i drugih aspekata, što se odražava na materijalizaciju i oprostiranje samog društvenog konteksta.

primjer ekonomski opravdanog, arhitektonski inovativnog i komforno poželjnog stambenog rješenja je Tetris zgrada. Arhitektonski studio OFIS projektovao ju je u okviru programa socijalne stanogradnje na Poljanama u Ljubljani. Organizacijom unutaršnjeg prostora, oslobođenog strukturalnih elemenata, je postignuta fleksibilnost u korištenju uz maksimalnu prodajnu površinu unutar strogog sistema ekonomskih, građevinskih i urbanističkih normi, Tako-

Arhitektonski prostor

Historija arhitekture je proizvod različitih faktora, koji su nekada jače ili slabije učinkoviti, ali su uvijek skupa i kompleksno proizveli različita prostorna shvatanja. Prostor je centralna ideja i tema arhitekture, jer je „polazište cjelovitoga i obuhvatnoga pogleda na arhitekturu polazište prostornoga tumačenja, i prosudit će svaki element što ulazi u zdanje mjerom prostora.“²⁵ Ono po čemu se razlikuje arhitektonsko djelo od ostalih djela srodnih grana je **tretiranje prostora**. To ne znači da se jedino arhitektura bavi prostorom, nego da „upravo arhitektura ima najveću obavezu prema prostoru.“²⁶ Ako je arhitektonsko djelo u svojoj suštini prostorno, kako se onda može definirati arhitektonski prostor? Najvjerodostojniji odgovor nudi antropološko tumačenje prostora, teoretski pojašnjeno u knjizi Christiana Norberga Shultza „*Egzistencija, prostor i arhitektura*“. Autor ponajprije definira arhitektonski prostor kao „ozbiljenje – konkretizaciju čovjekova egzistencijalnog prostora“, budući da se čovjek unutar njega mora orijentirati i ostvariti svoje potrebe.²⁷

Pojedini autori shvataju arhitektonski prostor kao specifično ljudski. Tako i doživljavamo djela Zlatka Ugljena koja izgrađuju svoju autentičnost i iskustvenost kroz organsko jedinstvo arhitekture, čovjeka i mjesta. To se jednako važnim prepoznaje i u arhitekturi Frank L. Wright ostvarenom integracijom između prostornih rješenja i životnih procesa, kao i između forme i funkcionalne intencije, dijelova i cjeline oblika, materijala i načina izvođenja, objekta i okoline itd.

Slika 21: Zlatko Ugljen, galerija "Kuća kolekcionara V. Jarko", Dubrave 2010.

Slika 22: Frank Lloyd Wright, vila Jacobs house 1, Wisconsin, 1937.

Ovdje treba napomenuti da se podjela bazira na hronologiji historije zapadne civilizacije. Razloge takvoj generalizaciji čak i na evropskom geografskom i kulturološkom području, pronalazimo u nekoliko rijetkih tumačenja o problemu „eurocentrizma“ kod kritičara i teoretičara arhitekture. Recimo, Hans Ibelings u osvrtu za prepublikaciju knjige „*Exploring Europe, Architecture in the 21st Century*“, „eurocentrizam“ objašnjava kao posljedicu dosadašnjeg postojanja „nenarušive monolitne zapadnoevropske konstrukcije historije.“²⁹ Također, i

Prostorni koncepti su ishodišta unutar različitih teorija, istraživanja i razvojnih pravaca arhitektonskog jezika. Okvirni i najčešće citirani historijski pregled oblikovanja prostora jeste Sigmunda Gideona sa podjelom na tri prostorna koncepta: prvi je u periodu Sumera, Egipta i Grčke, gdje je unutarnjost bila zanemarena, tako da je prostor kreiran igrom volumena. Drugi, od rimskog Panteona pa do 18. stoljeća, počiva na tretiranju unutarnjeg prostora, dok treći koji objedinjava prva dva započinje od 20. st. Navedeni tretmani prostora su hronološki određeni, pa tako 19. st. predstavlja prelaznu etapu.²⁸

Aleš Vodopivec u raspravi o arhitektonskom identitetu Srednje Evrope smatra kako „knjige arhitekture nas uvjeravaju da je povijest svjetske arhitekture zapravo povijest Zapadne Evrope i jednog dijela Amerike.“³⁰

Komentar o „eurocentrizmu“ je nastavak rasprave iz prethodnog poglavlja o neophodnosti osvrta na sve komplementarne segmente arhitektonske djelatnosti, čime se dodatno potvrđuje koliko društvena orijentacija i kontekst utječu na arhitektonsku teoriju modificirajući njeno istraživanje i prezentiranje.

Cjelovito shvaćanje prostornog koncepta uključuje njegovu društvenu, historijsku, metafizičku i vremensku dimenziju. Ili, prema riječima Brune Zevija, „tumačiti prostor znači, stoga, uključiti sve stvarnosti određenog zdanja“.³¹

Unutarnji arhitektonski prostor i njegovi elementi

Dalja podjela prostora jeste na vanjski i unutarnji prostor koji reflektiraju čovjekove različite životne procese. Arhitektura „poput rukavice ima svoju vanjsku i unutarnju stranu. Njezina je vanjska strana ono čime sudjeluje u formiranju onoga što se naziva urbanim prostorom, dok se njezina unutrašnjost, njezina zaštitnička ‘utroba’ zove interijerom.“³² Kada se putuje ili istražuje arhitektura u gradovima, uvijek se zapažaju vanjski elementi, pročelja fasada, ritam otvora, kolorit

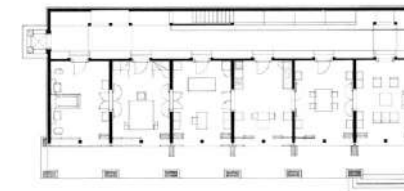
itd. Veoma malo pažnje i značaja se posvećuje unutarnjosti, pa se postavlja pitanje može li se onda dobiti puna slika nekog objekta i tako grada u svoj njegovoj kulturološkoj slojevitosti. Jer, ukoliko se želi ustanoviti način stanovanja i navike stanovnika jednog grada, onda je najbolje krenuti od unutarnje organizacije i njenog odnosa prema vanjskom okruženju. Jednostavna predstava unutarnjeg prostora su četiri uspravne ravni koje ga potpuno ograničavaju. Unutrašnjost je formirana fizičkom strukturom objekta, odnosno ograđivanjem određenog dijela vanjskog prostora s ciljem njegovog organiziranja i ispunjavanja sadržajem. Bez obzira na manju ili veću permeabilnost fizičke membrane između unutarnjeg i vanjskog prostora, unutarnjost se ne može zasnivati bez odnosa prema vanjskom. Dakle, najlakše je unutarnji prostor analizirati i definirati kroz **elemente koji omogućavaju kontakt ili razgraničenje**. Tokom vremena oni su postali kodificirani elementi arhitektonskog jezika kao što su zid, krov, svod, kupola, stubovi, prozori, vrata, vijenci, ugradbeni namještaj, stepenište itd.³³

Ukoliko želimo uočiti razliku između fizički dva ista unutarnja prostora, posmatramo svrhu i sadržaj koji treba da se postignu i konkretizuju. Prenamjenama jedan fizički određen prostor može služiti različitim svrhama. Dakle, nužno je analizirati i **elemente koji omogućavaju odvijanje traženog sadržaja**. Tu spadaju namještaj, njegova vrsta i način njegovog organiziranja koji odgovaraju određenom načinu ponašanja ljudi, koje je, opet, određeno društvenim pravilima perioda ili regije. **Osmišljenom interakcijom i konceptualizacijom svih elemenata unutarnjeg prostora dobija se određena unutarnja prostorna organizacija** koja opravdava svoju

prostornost tako što omogućava adekvatno provođenje traženih aktivnosti kao neovisna cjelina - jednodimenzionalna organizacija ili segment višedimenzionalne organizacije.

Prvonagrađeni natječajni projekt arhitekata Ivana Crnkovića i Emila Šverke „Novi hrvatski dvorac ili kuća sa šest jedinica“³⁴ polazi od prostudiranog odnosa između grupe elemenata unutarnjeg prostora. Sve prostorije su istih dimenzija sa istim položajem i veličinom otvora. Međutim, unutar njih ne samo da se vrsta i organizacija namještaja razlikuju, koji,

i pojašnjavaju funkciju svih prostorija, nego načini otvaranja vrata i povezanosti sa okolinom (potreba direktnog izlaza, kontakta prema vanjskom prostoru - pokretne staklene stijenke i zastori) dopunjuju efikasnost i kvalitativnost date prostorije kroz prizmu traženog sadržaja. Svaka prostorija može djelovati kao potpuno neovisna jedinica, ali isto tako pokazuje sve mogućnosti sadržaja i karaktera koji može poprimiti jedan isti fizički ograđen prostor. Primjer konceptualno predstavlja stambeni objekt, jer funkcionalno i fizički je

Slika 23: Ivan Crnković i Emil Šverko, tlocrt "Novi hrvatski dvorac ili kuća sa šest jedinica", 1983, Sinkenchiku natječaj "Stanovanje sa historicizmom i lokalizmom"

Slika 24.: David Adjaye, kuća IN, Denwer, 2008.

diferenciran na (osnovne) sisteme aktivnosti na kojima počiva jedan stambeni objekt: spavanje, objedovanje, kuhanje, druženje, odmaranje i održavanje higijene.

Među nematerijalne elemente unutarnjeg prostora mogu se s pravom ubrojiti osunčanje i dnevna svjetlost,³⁵ čija materijalizirana pojavnost nastaje interakcijom sa ostalim elementima poput otvora, vanjskih istaka, materijala itd. Osvrćući se na praktične i teoretske radove Bernarda Tscumija uviđamo da „prostor i događaji koji se u prostoru odvijaju nisu neposredno povezani ili međusobno uvjetovani što implicira određenu ideološku neutralnost ‘čistog’ prostora u koji se značenje upisuje tek kroz korištenje.“³⁶ U takvoj otvorenoj razmjeni između korisnika i prostora značajnu ulogu ima iskustveno i emotivno percipiranje prostora - senzitivno osjećanje stvarnosti potaknuto višečulnošću (vlaga, miris, temperatura, dodir itd), asocijacijama, memorijom i imaginacijom.

Mnogi su primjeri u arhitekturi kada se sunčeva svjetlost koristi tako da „dematerijalizuje“ prostor. David Adjaye tretira svjetlo kao materijal dodjeljujući mu teksturalni tonalitet, pa se tako granice prostora gube: „Kad kažem teksturiranje, mislim gotovo na detaljiziranje, pretvaranje u dio prostora. Radi se samo o tonalitetima

Slika 25, 26, 27: Raphael Moneo, Fondacija Pilar & Juan Miro, Palma de Majorca, 1994.

prostora. Radi se o jednom teksturalnom tonalitetu koji je različit od teksturalnog tonaliteta zraka.“³⁷

Zgrada Fondacije „Pilar i Juan Miro“ na ostrvu Majorca koncipirana je nizom čulno-iskustvenih atmosfera: doziranjem intenziteta svjetlosti i insolacije, prisustvom vodenog bazena (refleksija), igrom natkrivenih i poluotvorenih prostora, strujanjem vjetra koji donosi miris obližnjeg mediteranskog mora, ogoljenim grubim betonskim zidovima (beton-brut) koji simboliziraju hrapavost i neravnine zidova tradicionalne arhitekture. Voda, svjetlost, sunce, sjena, zvuk, dodir i miris postaju dinamični materijali koji kreiraju promjenjive prostorne sekvence unutar kojih se apstraktne, raskošne i simbolične Juan Miroove likovne i vajarske kompozicije doživljavaju iznova u drugačijem svjetlu raspirujući tako imaginaciju i sjećanja kod posmatrača.

Možemo zaključiti da svi elementi koji učestvuju u formiranju unutarnjeg prostora omogućavaju potenciranje i modificiranje karakteristika prostora: iskustvenost, egzistencijalnost, fleksibilnost, dematerijalnost itd. Tek putem njih arhitektonski prostor biva živ i dinamičan, što je možda njegova najvjernija definicija.

(Reference)

- 1 Radović, Ranko: Savremena arhitektura-između stalnosti i promena ideja, Stylos, Novi Sad, 2001, str. 227.
- 2 Ghirardo, Diane: The Architecture of Deceit (1984), članak u knjizi autora Nesbitt, Kate: Theorizing a new agenda for architecture, an Anthology of architectural theory 1965-1995, Princeton architectural press, N.Y. 1996.
- 3 Zevi, Bruno: Znati gledati arhitekturu, naklada Lukom, Zagreb, 2000, str. 98.
- 4 Zumthor, Peter: Misлити arhitekturu, AGM, Zagreb, 2003, str. 17.
- 5 Ugljen-Ademović, Nina: Vrednovanje starog i novog u arhitekturi - sistematično proučavanje starog da bi se moglo izraditi kreativno novo, Acta Architectonica et Urbanistica, Sarajevo, 2004, str. 15.
- 6 Čanković, Milan: Tlo i arhitektura - doprinos utvrđivanju i tumačenju korelacije prirodnih i društvenih značajki tla i arhitekture na primjeru ogulinsko-plašćanske udoline i doline ogulinske Dobre, doktorski rad, Zagreb, 1986, str. 111.
- 7 Radović, Ranko: op.cit., pod 1, str. 93
- 8 Ghirardo, Diane: op.cit., pod 2.
- 9 Adjaye, David: Tema je psihološki uticaj arhitekture, intervju, ORIS Arhitekst, Zagreb, 2007, 49, str. 90-110.
- 10 Radović, Ranko: op.cit., pod 1, str. 43.
- 11 Dženks, Čarls: Moderni pokreti u arhitekturi, Građevinska knjiga AD, Beograd, 2003, str. 41. i 446.
- 12 Više o tome vidjeti u: Summerson, John «What is the history of construction», Construction History Journal, 1/1, 1985: pp. 1-2.
- 13 Često se naziva socio-kulturalna antropologija ili socijalna antropologija (kao u Velikoj Britaniji). Oblasti koje izučavaju kulturalni antropolozi uključuju socijalne mreže, difuziju, društveno ponašanje, srodničke obrasce, zakon, politiku, ideologiju, religiju, vjerovanja, obrasce

proizvodnje i konzumiranja, razmjenu, socijalizaciju, gender, kao i druge izraze kulture, stavljajući snažan naglasak na važnost terenskog rada tj. življenja unutar društvene grupe koja se proučava tokom dužeg vremenskog perioda (<http://bs.wikipedia.org/wiki/Antropologija>). Kulturalna antropologija polazi od socijalnih odnosa i postupaka, pa tako obuhvata način na koji ljudi žive, uključujući njihove ideale, norme, pravila i rutinu ponašanja, vrijednosti, mišljenja itd. Svi ovi aspekti su komplementarni. Kultura ispoljava svoju simboličnu i kognitivnu stranu kroz sistem konceptualnih okvira, prenoseći se među generacijama, npr., kroz socijalizaciju djece i akulturaciju imigranata koje se ne vrši samo putem jezika nego i putem izgrađene sredine - organizovanja prostora, tj. načina na koji se on koristi. (Rapoport, Amos: Culture, Architecture and Design, LSPC Inc., Chicago, 2000., str. 77-78). Amos Rapoport temelji svoja istraživanja i analize na primjerima vernakularne arhitekture (primitivne i predindustrijske ere), smatrajući da se i u današnjem svijetu mogu primijeniti isti konceptualni okviri. (Rapoport, Amos: House Form and Culture, Foundations of Cultural Geography Series, 1969, str. 108.)

Prirodne okolnosti se nazivaju statičnim modifikatorima u formiranju arhitektonskog djela. Pod njima konkretno se misli na lokalitet ili geografski položaj, odnosno na klimatske i geološke karakteristike, orijentaciju i topografiju. Za razliku od dinamičnih modifikatora, oni ne mogu biti određujući. Naime, zna se da su se kroz historiju proizvele različite forme upotrebom istih materijala i tehnologija, odnosno unutar istih prirodnih okolnosti. Oni su imali značajniju ulogu u vernakularnoj arhitekturi i tokom predindustrijskog perioda.

14 Aspekti od a do e spadaju u grupu sadržajnih tumačenja arhitekture prema B. Zeviju, pored kojih on navodi i fiziopsihološka i formalistička tumačenja (Zevi, Bruno: Znati gledati arhitekturu, naklada Lukom, Zagreb, 2000). Aspekt f je formiran prema izvorima A. Rapoportovih istraživanja odlika lokalnih kultura (Rapoport, Amos: House Form and Culture, Foundations of

Cultural Geography Series, 1969).

15 Milenković, Aleksandar: Arhitektura horizonti vrednovanja, Naučna knjiga, Beograd, 1988. str. 3.

16 Dženks, Čarls: op.cit. pod 11, str. 437.

17 Bossmann, Werner: Expo 58 pavilion, Brussels/Wevelgem (Vjenceslav Richter,1956-1958), A10 new European architecture Amsterdam, 2008, 23, str. 70.; «Yugoslavia was the only communist country where such architecture was built, and the only one where conceptual and formal developments paralleled those in Western Europe.» Ibeling, Hans: European Architecture since 1890, SUN, Amsterdam, 2011. str. 180.

18 Kroz arhitekturu, pa i kroz druge vidove umjetnosti, se pokušava održati, prepoznati, naglasiti ili oživjeti vlastiti kulturni identitet naroda, nacije, etničke skupine itd. Dovoljno je vratiti se u 19. stoljeće, ili se osvrnuti na primjere iz kolonijalnih zemalja, kao i na aktualne primjere iz zemalja bivšeg Istočnog bloka. „Uz buđenje nacionalne svijesti tijekom 19. stoljeća postalo je nužno nacionalni ponos i želju za nezavisnošću na neki način izraziti simboličkim oblicima. Jedan smjer traženja simboličkih oblika bilo je provođenje restauratorskih postupaka na povijesnim i umjetničkim spomenicima 19. stoljeća.“ Jurić, Zlatko: Zaštita spomenika u teorijama gradogradnje u Srednjoj Evropi 1870-1918, Prostor, AFZ Zagreb, 2004, 12, str. 8. Postepeno, tokom prelaza stoljeća, nižu se projekti (i među pojedinim avangardnim pokretima kao npr. Nacionalni romantizam u Mađarskoj) kojima rukovode nacije države čiji je cilj definiranje regionalnih karakteristika u svrhu isticanja autonomnosti ili nezavisnosti, kao što je danas slučaj sa postkomunističkim zemljama. (Ibelings, Hans: Small town architecture, Global regionalism in Europe, New European Architecture 08/09, A10 Media BV, Amsterdam, 2009, str. 21.)

19 Rapoport, Amos: Culture, Architecture and Design, LSPC Inc. Chicago, 2005, str. 120.

Postoje različite vrste identiteta koje se neprekidno mijenjaju, te je pogrešno

naglašavati samo jedan. Aleš Vodopivec razjašnjava kako nemamo samo jedan identitet, odnosno da nikada ne pripadamo tek jednoj zajednici. To bi značilo da „svatko posjeduje više identiteta, u nekoj vrsti koncentričnih krugova: od lokalnog ili zavičajnog, preko regionalnog i nacionalnog do srednjoeuropskog i još šireg“. A danas smo izloženi sve većoj mogućnosti gubitka lokalnog identiteta u korist „tuđeg“. (Vodopivec, Aleš: Mit o srednjoeuropskom arhitektonskom identitetu, ORIS, Arhitekst, Zagreb, 2007, 41, str. 80.)

20 Više o tome vidjeti: Delanty, Gerard and Jones, Paul R: European Identity and Architecture, European Journal of Social Theory Sage Publication London, 4, 2002, 5, str. 453-466.

21 Više o tome vidjeti: Buttlar, von A. (2006): Berlin's Castle Versus Palace: A Proper Past for Germany's Future?, str. 27, <http://www.arch.columbia.edu/files/gsap/imceshared/aml2193/4.1%20-%20vonButtlar.pdf>; Tonkiss, F. (2015): 'Faux Baroque is not the worst thing that can happen to a 21st-century city', January, AR, pp.33.

22 Hannema, Kirsten: Climate Control, A10 new European architecture Amsterdam, 2007, 14, str. 52.

23 Siza, Alvaro: Arhitekti ne izmišljaju, samo transformiraju stvarnost; ORIS Arhitekst, Zagreb, 41, str. 24.

24 Vardjan, Maja: Između individualnog i standardnog, ORIS Arhitekst, Zagreb, 2007, 49, str. 70-80.

25 Zevi, Bruno: op.cit. pod 3, str. 134.

26 Vodopivec, Aleš: Mit o srednjoeuropskom arhitektonskom identitetu, ORIS Arhitekst, Zagreb, 2007, 41, str. 80.

27 Njegovo tumačenje prostora, također, polazi od Heideggerovog ontološkog shvatanja prostora, gdje je prostor u svojoj biti egzistencijalan, jer se ne može odvojeno posmatrati od čovjeka, odnosno egzistencija je prostorna.

28 Gideon, Sigmund: Prostor, vrijeme i arhitektura, Agora, Beograd,1969, str. 33.

29 „Eurocentrizam“ ukazuje na jednostranu historiju arhitekture izgrađene na evropskoj arhitekturi posljednja dva milenija, a od 19. st. na historiji Sj. Amerike i od sredine 20. st. Japana (jedino za Metabolism) i Latinske Amerike (zbog svog „tropskog modernizma“). Zapravo, mnogi autori (Frampton, W. Curtis, N. Pevsner, U. Kultermann itd.) u svojim knjigama dijele ove stroge geografske limitiranosti u prezentiranju, istraživanju i favoriziranju arhitekture.

Razlog leži u kulturološkom sinonimu evropska arhitektura = zapadna arhitektura, koji, dakle, ne počiva na geografskoj odrednici, nego proizlazi iz Curtisove interpretacije moderne arhitekture kao koncepta zapadnog društva: „Moderna arhitektura je nastala u industrijskim zemljama gdje je progresivni pogled na svijet zabljesnuo privremeno i gdje su avangardne grupe nastojale da proizvedu autentični moderni stil koji bi odgovarao brzim društvenim promjenama. Ovi zanimljivi primjeri se nisu drugdje javljali, ali su njihovi rezultati kopirani diljem svijeta, uz često pogrešnu primjenu.“ Tako se granica unutar moderne Evrope zaustavlja na liniji „čelične zavjese“ ili granici zapadnog Rimskog carstva, gdje su izostale zemlje Istočne Evrope i Balkana (izuzev Sovjetskog Saveza zahvaljujući ruskoj avangardi) ali, isto tako i Portugal, Španija, Finska i Švedska (osim ukoliko nisu bili u pitanju pojedini velikani). Nadalje, prema mišljenju Pevsnera, neinteresiranje za Bugarsku leži u činjenici da je pripadala vizantijskom kulturnom krugu, a zatim ruskom. Dakle, pravi razlog leži u nedostatku znanja o arhitektonskim dešavanjima u tim zemljama i nerazumijevanju društvenih okolnosti unutar kojih se razvijaju. (Ibelings, Hans: Eurocentrism- the one-sided history of architecture, A10 new European architecture, Nr.12 Amsterdam 2006, str. 61-62.)

30 Srednja Evropa je za značajne autore, kao i knjige arhitekture bila „bijela mrlja na zemljovidu svijeta“. Govoreći o iskustvima o publiciranju /npubliciranju J. Plečnika, E. Ravnikara itd. autor otkriva dvostruke kulturne standarde u Evropi: „Na zapadu nikada nije bilo pravog zanimanja za kulturu istočnih zemalja. Ona je uvijek bila manje vrijedna.“ (Vodopivec,

Aleš: op.cit. pod 94, str. 79.)

31 Zevi, Bruno: op.cit. pod 3, str. 133.

32 Kostrenčić, Alen: Rasprostiranje unutarnjeg, ORIS Arhitekst, Zagreb, 47, str.5.

33 Kroz historiju se uvijek težilo manje ili više ka harmoničnom usklađivanju elemenata u jedinstvenu cjelinu objekta. Najčešće se pod elementima posmatraju dijelovi objekta kao „specifični“ segmenti građevine, koji predstavljaju funkcionalno-statičke i likovno-estetske komponente opće cjeline objekta. Njihov način i razlog integriranja u objekt je široko polje istraživanja i nadahnuća, otkrivanja logičnosti, simboličnosti, značenja i vrijednosti samog djela. Mogu se posmatrati odvojeno, neovisno, tipološki, hronološki uporednim metodama, u razvojno-evolucijskim ciklusima, „između stalnosti i promena“ itd.

34 Više o projektu vidjeti na: <https://callforlostentries.com/archive/a-dwelling-with-historicism-and-localism>

35 Osunčanje je klimatska karakteristika lokacije, zavisi od orijentacije prostora na horizontu. „Insolacija je direktno obasjavanje neke površine sunčevom svjetlošću. Promjena međusobnog položaja Zemlje i Sunca u toku godine uzrokuju upad različitih količina sunčevih zračenja. Ako posmatramo neki prostor, sunčeva energija u njega upada kao direktno zračenje, kao difuzno zračenje atmosfere ili reflektovano zračenje od okoline.“ (Galešić, Velida: Uticaj insolacije na oblikovanje prostora u klimatskim uslovima Mostara, magistarski rad, AFS 1985, str. 1.) Dnevno svjetlo je kombinacija direktnog i indirektnog sunčevog osvjetljenja, difuzne radijacije neba, te njihove refleksije o Zemljinu površinu. Kad bi se proučavao način korištenja dnevnog svjetla ili kontrole prekomjerne insolacije, moglo bi se saznati o pojedinim kulturama i njihovoj tradiciji.

36 Mrduljaš, Maroje: Arhitektura-nakladništvo-komodifikacija, Kulturpunkt, april 2009.

37 Adjaye, David: op.cit., pod 9, str. 96.

2.

STAMBENA ARHITEKTURA

Tumačenja fenomena stanovanja

Kada pomišljamo o praideji objekta, pred nama je uvijek slika kolibe kao asocijacije trajnog, simboličkog i sadržajnog oblika arhitekture. Za mnoge autore taj drveni sklop sa kosim krovom predstavlja arhetip arhitekture koji „kao da svako nosi u sebi kao zapis i sliku, ne prestaje da se gradi i menja, razvija i preoblikuje, čuvajući uvek negde u svojoj dubini svoj primarni, daleki odjek.“¹ Ljudska potreba za skloništem, fizičkim i duhovnim utočištem, organiziranjem života unutar granica svog egzistencijalnog prostora, od primitivnog staništa do danas, usložnjavala se kroz sistem stanovanja. Amos Rapoport u istraživanjima polazi od kuće kao najvažnijeg i najspecifičnijeg tipa unutar nekog životnog prostora, jer u stanovanju pronalazi primarnu

odrednicu ljudi. Autor u knjizi „*Culture, Architecture and Design*“ nudi antropo-geografsko tumačenje kuće i stambene arhitekture bazirano na njihovoj kulturološkoj uvjetovanosti. Kuća, tako, predstavlja samo jedan određeni sistem uređenja unutar mnogo širih sistema aktivnosti na kojima počiva konceptualizacija njene društvene sredine. Time svako komparativno istraživanje u kojem se polazi od stambenih objekata kao pojedinačnih jedinica otkriva i definira sisteme aktivnosti.² Ukoliko ova polazišta pretočimo u arhitektonski rječnik, možemo zaključiti da je **stambena arhitektura unutar cjelokupnog građenja najveći kulturološki fenomen**. Kuća može na različite načine izražavati svoju prirodu djelatnosti i pripadnost nekom ambijentu, zajednici ili periodu. Ali, ako se želi ostvariti grad po mjeri čovjeka, odnosno prostornu egzistenciju dostojnu čovjeka, onda se kuća smatra institucijom, a ne samo strukturom koja je kreirana za kompleksan skup namjena.³

Christian Norberg-Shultz ontološkim tumačenjem stanovanja objašnjava da ono ne znači imati samo puki krov nad glavom sa raspoloživim kvadratnim metrima u kojima se danas, zahvaljujući sofisticiranoj tehnološkoj opremi, sve ugodnije živi. Kroz ovaj oblik životnog prostora čovjek prvenstveno „ostvaruje svoj lični svijet“, „biva ono što hoće“, dijeli svoj privatni život sa drugima, povlači se iz javnog života da bi otkrio drugu vrstu susreta sa ljudima.⁴ Nadalje, autor nas podsjeća da kuća počiva na dva komplementarna načina: „...kroz otvaranje prema okolnom ambijentu i kroz nuđenja utočišta od tog istog ambijenta. Utočište, ipak, nije mesto u kojem se zaboravlja spoljašnji svet, već mesto gde pojedinac okuplja svoja sećanja na taj svet i dovodi ih u vezu sa svakidašnjicom u kojoj jedemo, spavamo, razgovaramo i zabavljamo se.“⁵

Indijski arhitekt Charles Correa je dao odgovor na (tadašnji) eskalirajući urbanizam Mumbaija projektirajući stambeni toranj „Kanchanjung“, čime je omogućio pristupačno i komforno stanovanje. Umjesto tehnoloških inovacija, transformacijom tradicionalnih elemenata u savremene arhitektonske elemente prevazilazi

Slika 28: Charles Correa, stambeni toranj „Kanchanjung“, Mumbai, 1970-83.

otežavajuće lokalne klimatske faktore, prevodeći ih u prednosti: veranda postaje ugaona lođa s dvostrukom visinom, a podužni presjek kroz stambenu jedinicu pretvara se u sistem unakrsne prirodne ventilacije. Dizajn lođa ipak prevazi-

lazi klimatski determiniranu koncepciju objekta, jer ih Correa definira kao „prostor otvoren ka nebu“ (open-to-Sky space), što čini jedan od principa metafizičke dimenzije njegove arhitekture. Ovim prostorima utjelovljuje duhovni domen čovjekovog života, koji se (raz)otkriva kroz suptilne podražaje koji se bude u čovjekovom mozgu kao davna ili poluzaboravljena sjećanja na iskonski i primordijalni pejzaž, „izgubljeni raj“, prirodni habitat itd.

Kuća, kao lični mikrokosmos, mora omogućiti čovjeku da razvije lični identitet kojim se on potvrđuje i osjeća dijelom svijeta i po tome se stambena arhitektura najviše razlikuje od ostalih arhitektonskih tipologija. Ljudi s njom najlakše i najviše ostvaruju individualni identitet, za razliku, npr., od bogomolje koja predstavlja izričaj kolektivnog identiteta.

Savremeni izazovi stanovanja

Mogli bismo reći da je specifičnost kuće značajno uvjetovana karakterom dijalektičke veze koju čovjek uspostavlja kroz taj prostorni oblik sa svojom društvenom i prirodnom okolinom. Iz današnje perspektive dom predstavlja sklonište od izloženosti i dotoka informacija, zaklon od „*virtualnog*“ svijeta, užurbane, bučne i ponekada brutalne i nezdrave atmosfere grada. Najbolji i najočekivaniji vid u kojem komfor unutar jedne metropole može da egzistira je u „*sjeni elektronike*“, momentima psihičke i fizičke privatnosti van toka informacija.⁶

Slika 29: Tadao Ando, kuća "Azuma", Osaka, 1975-76.

Bez obzira na to što se kuća u savremenoj urbanoj matrici sve više gubi kao „komponenta grada u tradicionalnom smislu, kao dijagram određenog mjerila koji se nalazi u nekom urbanizmu“⁷, moguće je konceptima stambenih objekata očuvati i integrirati arhetipsku konstantu kuće - intimnog utočište individualnog svijeta.

Tadao Ando svojim stambenim objektima spaja modernost - potreba za naglašenom individualnošću, i tradiciju - japansku senzibilnost prema prirodi. Kućom Azuma razvija i društvenu temu jer unapređuje život u gradskoj četvrti, tako što omogućava da se unutar nje, za razliku od okolnih kuća, razviju individualnost i privatnost, odnosno zadovoljan životni prostor. Ostvarena je „betonska neukrašena šuplja kutija“, uska introvertna binarna struktura sa unutarnjim dvorištem, u kojoj pojedinac može ponovo uspostaviti odnos sa svojim vlastitim unutrašnjim svijetom.

Dvojac Caruzo St John interpoliraju kuću "Brick house" unutar fragmentirane gradske strukture uz izrazito korištenje cigle. Poetičnošću i arhaičnošću materijala intenziviraju osje-

Slika 30: Caruzo St John, kuća "Brick House", London, 2001-05.

Slika 31: Stefano Boeri, stambeni toranj "Bosco Verticale", Milano, 2014.

ćaj intime, privatnosti i prisutnosti. Geometrijska nepravilnost i zbijenost lokacije dovele su do dvoetažnog prostornog rješenja. Istovremeno, cigla čini integraciju ove prostorne retorike, povezujući enterijer sa upuštenim dvorištima.

Sve veća, brža i lakša mobilnost ljudi pojačana efektom globalizacije nametnula je potrebu za ispitivanjem fleksibilnosti stambenih struktura i njihove prilagodljivosti zahtjevima (novih) korisnika koji

se stalno mijenjaju. Nedavna životna iskustva u pandemijskim okolnostima –provođenjem mjera za sprečavanje širenja virusa COVID-19, nametnula su preispitivanja o načinima dosadašnje gradske i stambene kulture življenja. Prenamjenovanje postojećih stambenih prostora u one sa funkcijama rada, igranja, vježbanja, itd., pokazalo je da je moguće i drugačije organizirati život u cilju boljeg i komfornijeg, ali i racionalnijeg, funkcioniranja porodice. Također, mogućnost korištenja otvorenih i ozelenjenih stambenih prostora značajnih površina potvrdili su iskonsku čovjekovu potrebu za suncem i prirodom

Slika 32: Shema principa Evropskog Zelenog plana "Green Deal"

unutar vlastitog doma. Nepredvidive i intenzivne klimatske promjene mijenjaju naše svakodnevno iskustvo življenja i zahtijevaju prihvatanje novih životnih navika u svim domenama ljudskog djelovanja. Smjernice i ciljevi održivog razvoja, sadržani unutar internacionalnih dokumenata, primat daju metodama i postupcima regeneriranja u cjelokupnom procesu građenja kao dijela cirkularnog ekonomskog sistema.⁸ Vjerujemo da će principi transformabilnosti, regenerativnosti, adaptabilnosti i fleksibilnosti postati neizostavni parametri u projektiranju i građenju koji će ponuditi nove stambene tipologije uz preoblikovanje stambene kulture gradova 21.stoljeća.

Elementi stanovanja

Prostorna organizacija savremenog stana počiva na racionalnoj i efikasnoj diferencijaciji (osnovnih) sistema aktivnosti: spavanje, objedovanje, kuhanje, druženje, odmaranje, održavanje higijene, povremeni rad. Tako su **elementi unutarne prostorne organizacije** kuće upravo određeni nivoom tih aktivnosti - organiziranih u samostalne prostorne cjeline koje bi morale svojim efikasnim međukontaktom zadovoljiti cjelovitu sadržajnost kuće kao većeg sistema, tj. cjeline: gospodarsko-ekonomska grupa, grupa za spavanje (intimna grupa) i grupa prostora za dnevni boravak (javna grupa). Iz današnjeg ugla gledanja savremenog racionalnog stana, trpezarija, dnevna soba, stambeni hol i vanjski prostori (balkon, lođa, terasa) čine **grupu prostora (sadržaja/aktivnosti) za dnevni boravak**. Prema karakteru, grupa je višefunkcionalna

sa centralnim ili dominantnim položajem unutar savremene funkcionalne podjele kuće. Tu se primarno ubraja okupljanje i druženje porodice, istovremeni boravak svih ukućana, zatim, kratki vid aktivnog odmaranja, primanje gostiju, organiziranje porodičnih svečanosti, objedovanje i rad (koji nije umni ili ne zahtijeva koncentraciju) i boravak na otvorenim površinama. Ukoliko postoje prostorije sa ovim namjenama kao posebne, njihova veza sa sobom za dnevni boravak mora biti kratka i direktna. **Grupu prostora za spavanje** čine: spavaće sobe, kupatila, garderoberi i vanjski prostori. Ona prvenstveno služi za odmor i spavanje porodice i gostiju, održavanje higijene i zdravlja, brigu i njegu tokom bolesti, igru i rad djece. Predstavlja najintimniji dio stambenog prostora, koji često zahtijeva mirnu i opuštenu atmosferu. **Ekonomsko-gospodarska grupa** obuhvata kuhinju i sve servisne sadržaje čija brojnost ovisi od vrste stambenog prostora (vešeraj, ostave, garaža, radionica, kotlovnica, sanitarije, itd.) Prema svojoj organizaciji ova grupa nije kompaktna, za razliku od prethodne dvije, pa je tako (radna) kuhinja često prostorno i organizacijski direktno vezana za grupu prostora za dnevni boravak.

Arhitektica Ljerka Biondić, analizom različitih primjera modernog stambenog prostora nudi definicije njegovog identiteta: fizička i psihološka ljuska porodice, životni prostor u kojemu čovjek obnavlja svoje fizičke i psihičke snage; mjesto socijalne jednakosti i individualnog oslobođenja; određena količina materijalnog omotača za određen broj ljudi i određenu količinu njihovih brojčano sabranih bio-fizičkih potreba. Autorica poručuje kako je „problem stvaranja idealne ljuske stana za čovjeka kontinuirani proces u neprekidnoj mijeni. Pri tome se ne smije

zaboraviti nijedna zadaća stana iz prethodnih definicija, iako nijedna od njih do kraja ne određuje čovjekov životni prostor.“⁹

Dnevni boravak: unutarnjoprostorni element stambene arhitekture

Stambeni prostori su imali različite odnose i kombinacije prostornih elemenata i sadržaja tokom vremena i unutar različitih područja. Njihovom detaljnom analizom moguće je izdvojiti pojedinačno sve sisteme stambenih aktivnosti i načine na koje su se odvijali. Polazeći od savremenog racionalnog stana, koji dominira već cijelo jedno stoljeće, najveću fleksibilnost, polivalentnost i adaptabilnost pokazuje prostorna organizacija aktivnosti karakterističnih za dnevni boravak. Najprije zbog toga što su sadržaji koje te aktivnosti nose najsloženiji, i funkcionalno predstavljaju srž kuće. A, opet, kroz njih se najbolje manifestira odnos zajedničkog i privatnog aspekta kuće i kontakt sa vanjskim prostorom. Zbog toga ćemo u daljem dijelu knjige interes usmjeriti na komparaciju, analizu i razvoj ovih stambenih sadržaja. U tu svrhu moguće je izdvojiti i predstaviti:

Ilustracija 2: Formirajući elementi prostora za dnevni boravak

1. **Arhitektonski program kuće:** položaj svih prostorija i sadržaja dnevnog boravka u odnosu na cjelinu stambenog prostora.¹⁰

2. **Komunikacije:** povezanost (direktno ili indirektno) prostorija/ sadržaja za dnevni boravak međusobno i sa preostalim dijelovima kućenaročito sa ulaznom partijom i vanjskim prostorom.

3. **Namještaj:** postavka i dimenzije namještaja, i korisne površine unutar hodnih linija određuju identitet prostorije i omogućavaju ispunjenje njene funkcije. U okviru dnevnog boravka su dvije grupe namještaja: za sjedenje i za odlaganje stvari.¹¹

4. **Insolacija** ili **osunčanje:** postojanje potrebnog osunčanja i adekvatne zaštite od pretjeranog osunčanja.¹²

5. **Iluminacija** ili **dnevno svjetlo:** postojanje potrebnog fotokoeфицијента (1/6 ili 16% od ukupne površine poda stambene prostorije pri geografskoj širini od 39°).¹³

6. **Orijentacija prostorija:** kvalitet orijentacije sadržaja dnevnog boravka uzimajući u obzir da je južna najpovoljnija.¹⁴

7. **Vizure:** pogledi koji se pružaju iz kuće, iz određenog dijela prostorije na neki specifični dio ambijenta, u kojem čovjek može uživati i biti svjestan pojavnosti svoje okoline i svog „bitka“. Taj dodatni kvalitet stanovanja primarno očekujemo unutar dnevnog boravka, iz kojeg bi trebalo da se pruža „najreprezentativniji“ pogled.

8. **Stepen otvorenosti:** brojnost, oblik i položaj otvora unutar prostorija. Položaj i veličina otvora su se već kroz nekoliko prethodnih elemenata pokazali kao izuzetno važni.

Vrata su sastavni dio komunikacijske zone - usmjeravaju, tj. određuju kretanje. Prozori reguliraju upad sunčeve energije, usmjeravaju vizure itd.¹⁵

9. **Kontakt sa vanjskim prostorom:** mogućnost korištenja vanjskih arhitektonskih elemenata, indirektni ili direktni boravak na svježem vazduhu se najviše očekuje iz protorija dnevnog boravka.¹⁶

10. **Formalni parametri prostorije (artikulacija prostora):** oblik i veličina prostorije, kao što smo vidjeli, zajedno sa položajem prostorije, izražavaju hijerarhiju prostornih elemenata unutar cjeline. Dnevni boravak bi svakako, s obzirom na složenost funkcija, trebao biti najveća prostorija u stanu.

11. **Dekoracija (polufiksni elementi prostorije):** prisutnost (vrste) dekorativnih elemenata i potrebe izražavanja ovim prostorno-likovnim jezikom.

12. **Obrada ograđujućih ploha i materijali:** tretman obrade zida, tavanice i poda (konstitutivni ili fiksni elementi prostornog volumena). Dnevni boravak, kao najreprezentativniji prostorni i sadržajni element kuće, ističe se bogatijom i specifičnijom obradom, primjenom dekorativnih elemenata, itd.

(Reference)

1 Radović, Ranko: Antologija kuća, Građevinska knjiga, Beograd, 1985, str. 14.

2 Rapoport, Amos: Culture, Architecture and Design, LSPC Inc., Chicago, 2005, str. 29.

3 Više o tome vidjeti: Supek, Rudi: Grad po mjeri čovjeka, Zagreb, 1987.

4 Norberg-Shultz, Christian: Stanovanje - stanište, urbani prostor, kuća, Građevinska knjiga, Beograd, 1990. Svoje tumačenje autor bazira na filozofiji Martina Heideggera, koji smatra da stanovanje, prije svega, predstavlja građenje i mišljenje, te da „čovjek treba naučiti da stanuje“, „biti sposoban da stanuje“ da bi tek onda mogao graditi. Tako, autor ovdje pod pojmom stanovanja podrazumijeva sveopću ljudsku egzistenciju koja se manifestira kroz niz platformi ili ambijentalnih nivoa na kojima se odvijaju određene čovjekove aktivnosti. Shodno tome, razlikuje četiri oblika stanovanja: stanište - „prirodno stanovanje“, urbani prostor - „kolektivno stanovanje“ (susretanje drugih ljudskih bića radi razmjene proizvoda osjećaja i ideja ili da bi se iskusio život kao mnoštvo mogućnosti), javna zgrada - „javno stanovanje“ (označava slaganje sa nekim od njih, ili prihvatanje određenog broja zajedničkih vrijednosti) i kuća - privatno stanovanje.

5 Norberg-Shultz, Christian: op.cit., pod 4. str. 89

6 Hill, Jonathan: **Immaterial Architecture**, Routledge, Oxon, 2006, str. 22.

7 Adjaye, David: **Tema je psihološki uticaj arhitekture**, intervju, ORIS Arhitekst, Zagreb, 2007, 49, str. 98.

8 „UN Agenda 2030“ je internacionalni dokument koji sadrži 17 ciljeva održivog razvoja kojima se nastoji transformirati svijet kroz plan akcija za prosperitet ljudi i planete. Također, dokumenti Europske unije „Green Deal“ i „Cultural Heritage Green Paper“, zatim ICOMOS-ova

brošura „Sustainable Development Goals“ nude primjere i smjernice za sve oblasti graditeljske djelatnosti u okviru sistema cirkularne ekonomije.

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>
<https://eur-lex.europa.eu:https://www.icomos.org/en/focus/climate-change/102906-publication-of-the-european-cultural-heritage-green-paper>

9 Biondić, Ljerka: Stan kao pravo na prostor, Prostor, AFZ 6 (1998), 1-2(15-16), str. 31.

10 Mies vdr Rohe nas podsjeća da „ne može svaki objekt biti katedrala“, ukazujući da arhitektura mora biti hijerarhijski artikulirana, pa tako i na nivou unutarnje organizacije.

11 Zajedno sa dekoracijom i ornamentom, namještaj se svrstava u polufiksne elemente konceptualizacije prostora.

Prema A. Rapoportu, jedan od nivoa konceptualizacije okruženja ili prostora u kojem djelujemo na određeni način je sklop fiksnih, polufiksnih i nefiksnih elemenata. Fiksni elementi su infrastruktura, građevine, zidovi, podovi, stropovi, stubovi itd. Polufiksni elementi su oprema enterijera (namještaj, dekoracija, ornament, zastori,...) ili eksterijera (drveće, rasvjeta, klupe, kiosci,...). Nefiksni elementi su ljudi i njihove aktivnosti, kao i način ponašanja, odjeća i frizure, životinje i mašine. (Rapoport, Amos: op.cit., pod 2. str. 32.)

12 Djelovanje sunčeve energije utječe na formiranje povoljne mikroklike prostorijske i ima značajan utjecaj na: fiziološko stanje ljudi (stvarajući povoljnu psihičku klimu, te time i prijatnije uvjete stanovanja ili rada) i stvaranju higijenskih uvjeta (naročito zimi). Koliko je to bitan, tj. relevantan faktor kod formiranja stambenog prostora pokazuje i činjenica da je trajanje insolacije određeno propisima. Minimalno trajanje insolacije je definirano sanitarno-higijenskim propisima: min. trajanje insolacije 3 sata dnevno u neprekidnom trajanju tokom 9 mjeseci (od 15.2. do 15.11), odnosno ako se govori o tipu i karakteru prostorijske, onda prostorijske namijenjene boravku trebaju 4 sata kroz 9 mjeseci. Zbog baktericidnog djelovanja,

tokom zimskog perioda prostorijske za boravak moraju biti izložene osunčanju najmanje 1 sat. Ali, bez obzira na to što je djelovanje insolacije poželjno, ako se ne kontrolira kroz primjenu zaštite od sunca, može biti negativno i kontraproduktivno usljed povećanja temperature unutar prostorijske.

13 Pozitivno utječe na psihičko i mentalno zdravlje ljudi (zimski i ljetnji period, depresije, poremećaji); pravilno osvjetljenje povećava radnu energiju; jako osvjetljenje ne znači optimalno osvjetljenje. Intenzitet je različit s obzirom na strane svijeta i s obzirom na položaj Sunca, pa tako sjeverna strana ima najjednoličnije osvjetljenje, a istočna i zapadna strana imaju najrazličitije osvjetljenje. Nivo ili količina dnevne svjetlosti u zatvorenom prostoru je određen tehničkim propisima za minimalno osvjetljenje: dimenzije prozorskog otvora - Vrijednost minimalnog osvjetljenja je različita prema geografskim širinama: npr., na g.š. 39° iznosi 65 lux mjereno na horizontalnoj ravni pri vedrom i čistom nebu, kod svijetlo obojenih zidova i sa dimenzijom ostakljene površine od 15% od ukupne površine poda prostorijske. Idući prema sjeveru i jugu od g.š. 39° veličina prozorskog otvora se povećava i smanjuje za 2%.

14 Orijehtacija prostorijske prema odgovarajućim stranama svijeta je izuzetno važna, imajući u vidu svrhu i karakter prostorijske. O karakteristikama strana svijeta je pisao i Vitruvius. U prethodnim kategorijama je objašnjeno kako se prema stranama svijeta mijenjaju karakter i intenzitet djelovanja sunčeve energije i svjetlosti. Južna orijetacija: zimi - upad sunčevih zraka je manji (insolacija u zimskom solsticiju traje 6 sati); ljeti - upad sunčevih zraka je veći (insolacija u ljetnjem solsticiju traje 9-15 sati); proljeće, jesen - ekvinocij: upad sunčevih zraka je 30°-40° (insolacija traje 6-9 sati, od čega je efikasna insolacija 6 sati).

15 Otvori ne samo da utječu na ustrojstvo unutarnjeg prostora i njegov kvalitet nego, također, i na izgled zgrade - karakter ulice itd. Ovaj aspekt posmatran samo iznutra proizvodi jednolična rješenja rezultirana zanemarivanjem vanjskih efekata objekta koji nastaju respektiranjem

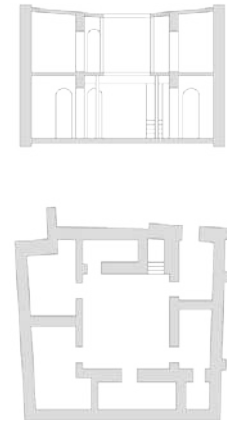
urbanističkih uvjeta ili prilagođavanjem datostima lokacije.

16 Tendencije ka prožimanju unutarnjeg i vanjskog prostora iskazuju težnju čovjeka da se poveže sa prirodom, da bude svjestan svoje okoline i da uživa u njenim blagodatima (stakleni ekrani, fasadni istaci, prozorske trake, balkoni, lođe, terase itd.). Također, omogućavaju veću prozračnost prostorijske. S druge strane, ovi elementi imaju i važnu ulogu u oblikovanju vanjskog izgleda objekta, pa i šire (kao što smo vidjeli kod otvora).

3.

HISTORIJSKI PREGLED STAMBENE ARHITEKTURE

Na koji način se čovjekovo urođeno pravo na lični prostor manifestiralo kroz historiju, odnosno u kojem su ga obliku određivali društvo i graditeljska praksa? Odgovor možemo ponuditi kroz sažeti hronološki kontekstualni pregled historijskih perioda, područja i ideja koji su donijeli značajne promjene i novine u arhitekturi, a samim time i utjecali na koncept stanovanja na našem području. Prikaz relevantnih primjera stambenih objekata daje uvid u spoznaju o društvenim obilježima epohe; gradskim strukturama - unutar kojih se razvija stambena jedinica; tretmanu

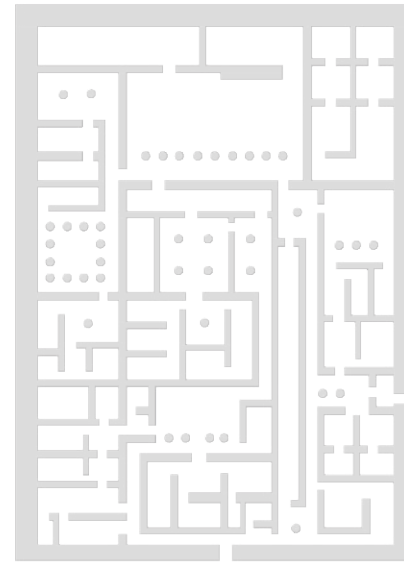

Slika 33: Primjer sumersko-akadske kuće

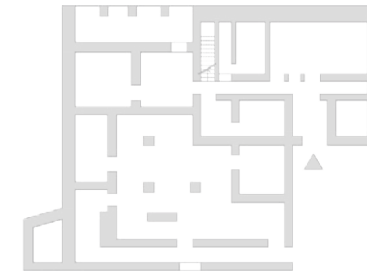
prostornog koncepta; odnosu privatnog i javnog; vrstama unutarnje organizacije uz obim stambenih sadržaja.

Antika

Pregled započinjemo antičkim civilizacijama od kada se razvija urbana stambena kultura. Plodne doline rijeka mesopotamske civilizacije su prva područja na kojima se razvija organizacija gradskog

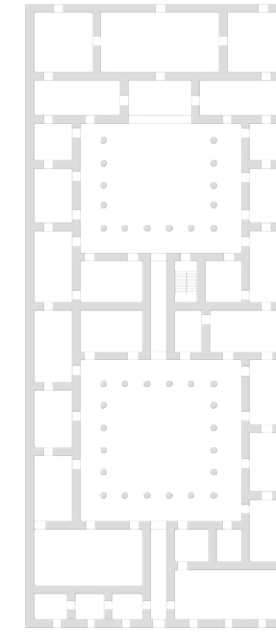
Slika 34: Tlocrt egipatske kuće

Slika 35: Tlocrt kretske kuće

dio, tj. na muški i ženski dio. Javne prostorije su bile bliže ulazu, pa se nizanje odvijalo tako da su najintimnije - privatne prostorije bile dijagonalno najudaljenije od ulaza. Sumerska kuća, bez obzira na podneblja i kulture, predstavljala je bazu za sve preostale kuće iz antičkog perioda.

Nasuprot ovom konceptu, u egipatskoj civilizaciji se razvija aksijalna organizacija stambenih objekata slobodnih građana, gdje je izražen pravac kretanja duž koga se nižu sobe rangirane od javnih do privatnih, po dubini parcele. Unutarnje dvorište se javlja samo kao jedna od prostorija u nizu. Ali, i ove objekte karakterizira zatvorenost prema gradskoj četvrti i jasno odvajanje javnih, ceremonijalnih, od privatnih, porodičnih prostorija. Kon-

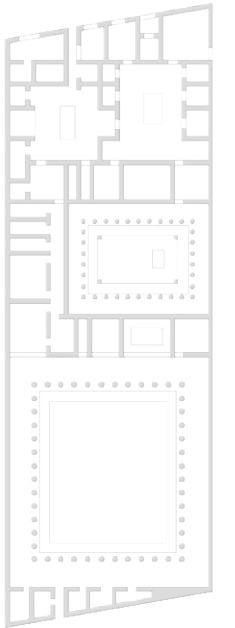
Slika 36: Primjer helenističke kuće

cept kuće sa „usmjerenim planom“ nastavlja se primjenjivati i kasnije, prvenstveno kod grčkog megarona.¹ Najizvornija ostvarenja stambene arhitekture predgrčkog perioda nalaze se u minojskoj epohi kretske kulture.² Primjenom bogatih i razvedenih tlocrta, unutar kojih se prostorije orijentiraju oko jednog ili dvaju dvorišta, te upotrebom trijemova, verandi i predprostora kao povezanih elemenata, predstavlja sintezu atrijalnog i aksijalnog koncepta sa osnovnom stakturnom jedinicom megaronom. Istovremeno postignut je kontinuitet prostora, povezivanjem unutarnjeg i vanjskog prostora.

Grčku građansku kuću klasične epohe, pa i u doba helenizma, karakterizira izrazita skromnost koja je, kako Bruno Milić pojašnjava, proizašla iz društvenog i filozofskog aspekta tog vremena: „Sve

Slika 38: Atrij rimske vile Vetti, 2.st.p.n.e., Pompei

Slika 37: Tlocrt rimske patricijske vile, Pompei

do helenističkog vremena u grčkom je društvu bila zazorna svaka raskoš i isticanje materijalnog bogatstva. No, osim toga helensku je kuću odredila činjenica da je grčki čovjek živio intenzivnim javnim životom i najveći dio svog vremena boravio na

otvorenim prostorima agori, areopagu, palestri, teatru ili akropoli. Razumljiva je stoga njegova ravnodušnost prema intimi kućnog ambijenta i kuće kao simbola njegova društvena statusa.“³

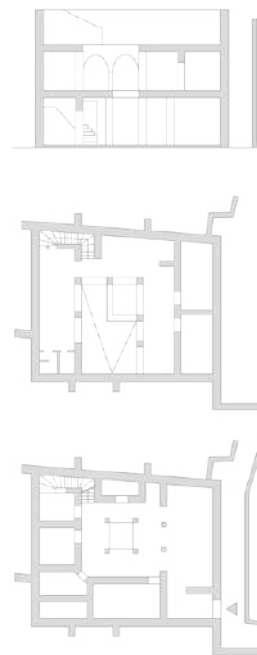
Jezgro gradske kuće klasične epohe predstavljaju peristili - helenistička adaptacija orijentalne kuće sa unutarnjim dvorištem. U kuću se pristupa kroz uski hodnik glavnog ulaza, duž koga se redaju gospodarske prostorije, i kojim se dolazi do muškog peristila koji predstavlja središte stana namijenjenog za primanje i boravak gostiju. Zatim, idući dalje ka dubini parcele dolazi se do intimnijeg peristila koji predstavlja središte ženskog dijela stana, gdje su spavaonice i privatni dnevni prostor porodice.⁴

Klasična rimska patricijska kuća - domus predstavlja sintezu italske i etruščanske kuće pod utjecajem grčke i semitske stambene kulture. Domus je predstavljao jednorodni stambeni objekt, prizemni ili jednospratni, kod koga se prostorije orijentiraju oko natkrivenog ili otvorenoga dvorišta sa mozaikom i bazenom-impluvium. Složenija kompozicija domusa sa atrijem i peristilom ili tzv. grčko-rimski tip domusa se razvio u kasnijim fazama, sa sličnom hijerarhijskom organizacijom prostorija kao kod grčke kuće. Pompejanski domus, kao najbolje ostvarenje rimske kuće i kuće sa unutarnjim dvorištem, Bruno Milić dočarava opisom:

„Zgrada je hermetički zatvorena prema susjedima i ulici (ako nema na ulicu orijentiran dućan ili radionicu). Svjetlo i zrak dobija isključivo odozgo ili iz vrta. Bogatija kuća ima osim atrija još jedan unutarnji otvoreni prostor ili više njih. Prednji

dio služi u tom slučaju za razne javne ili poslovne svrhe, a stražnji, raskošniji, sadrži prostore za intimni život obitelji. Velike obitelji s mnoštvom posluge koristile su se i gornjim katom gdje su spavaonice i ostali mirni i izolirani prostori stana. Bogato opremljen peristil s fontanama i skulpturama često se udvostručavao i povezivao s prostranim vrtovima iza i oko kuće.“⁵

Nasuprot patricijskom domusu, **insula** je bila višespratna zgrada namijenjena za život siromašnog, običnog, staleža, gdje su stanovi imali predvorje, glavnu prostoriju i zajedničke sanitarije. U daljem razvoju stanovanja, tipološki prototip gradskim vilama i kućama u predgrađu je predstavljao domus, a insula gradskim stambenim palatama. Kroz cijelo razdoblje antike unutarnje dvorište je nezaobilazni prostorni i funkcionalni element koji kreira mikroklimu kuće i služi za boravak kao višesadržajni društveni prostor privatnog stanovanja. Njegov položaj u odnosu na prostorije i ulaz, te način korištenja i obrada zavise od specifičnih karakteristika svake od navedenih kultura. Uvijek je prisutna i podjela na javni i privatni dio sa zatvorenošću prema vanjskom svijetu. Ovaj centralni introvertni karakter kuće predstavljao je korijen razvoja urbane orijentalne kuće islamskog grada.

Slika 39: Tlocrti i presjek orijentalne jednospratne kuće, Bagdad

Osmanski ili otomansko-seldžučki period

Izvanredne prostorne i estetske kvalitete nosi tip orijentalne kuće koja se razvila unutar islamske kulture.⁶ Pod njenim utjecajem oblikovala se tradicionalna stambena arhitektura na području Bosne i Hercegovine.

Odlika islamskog grada, bez obzira na to da li pripada sirijsko-egipatskoj, perzijskoj, mogulskoj ili seldžučko-otomanskoj civilizaciji, počiva na principima urbanističkog koncepta strogo definiranih funkcija i namjene površina koji se provodi kroz zoniranje grada na poslovni, privredni dio (čaršija) i na stambeni dio (mahala).⁷ I na nivou gradske kuće se vrši generalna

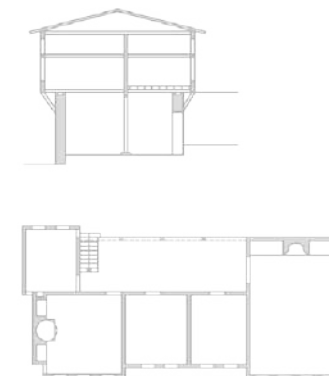
Slika 40: Unutarnje dvorište orijentalne gradske kuće, Isfahan

podjela na javni (muški) i privatni (ženski, porodični) dio, kao što je to bilo u antici. U skladu sa šerijatskim propisima da žena treba da bude zaštićena i povlaštena unutar kuće, iz antike se preuzima i introvertna orijentacija s ciljem da se unutarnji život zaštititi od neželjenih pogleda i omogućiti puna privatnost. Dalje, kuće karakterizira bogata unutarnjost naspram skromnije vanjske obrade, visok nivo opremljenosti infrastrukturom, kultura vrtova i vode, te ugodna mikroklima.

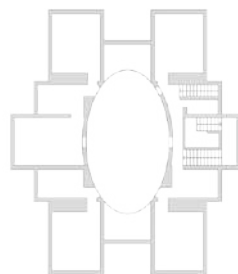
Najmlađa etapa islamske kulture jeste seldžučko-otomanska kultura, koja u svom okrilju obuhvata i Balkan. Ono što je

čini specifičnom povodom pitanja stanovanja je planimetrijska organizacija mahala koja odstupa od uobičajene guste i zbijene izgradnje mahalskih struktura u gradovima ostalih islamskih kultura. Naime, ovdje se provodi hijerarhija prema kojoj se gabariti kuća ne stješnjavaju, nego se redaju tako da se ostavlja dovoljno prostora između njih da bi se formirali dvorište, bašta, voćnjak. Tako se oko osmanske kuće formira vrt, dok se arapska ili perzijska kuća formira oko unutarnjeg dvorišta sa zelenilom. Kasnije se kuća iz centra vrta pomjerala postepeno prema ulici, nadnoseći se spratovima iznad nje. Prema ulici ostaje zatvorena, dok se otvara prema dvorištu putem drvene lođe - otvorenog ili poluotvorenog predsoblja na koje se nadovezuju ostale stambene prostorije. Specifičnost predsoblja je da ono ne služi samo kao komunikacija nego i kao prostor za boravak. Tako predstavlja otvorenu ili poluotvorenu projekciju kuće prema prirodi, ostvarujući integraciju otvorenog i zatvorenog prostora. Prema karakteru predsoblja se zasniva tipološka podjela osmanske kuće, koju je ponudio turski arhitekta Sedad Hakki Eldem 30. godina 20. st.:⁸

a. Tip sa vanjskim predsobljem je najstariji tip sa izvanrednim varijacijama koji više odgovara toplijim krajevima, jer je ostvaren direktan kontakt sa okolnom prirodom. Plan kuće sa ovim tipom predsoblja je najčešće asimetričan.

Slika 41: Tlocrt i presjek osmanlijske kuće sa vanjskim predsobljem, Turska

Slika 42: Tlocrt osmanlijske kuće sa centralnim ovalnim holom, Turska

b. Tip sa unutarnjim predsobljem je u vidu izduženog hodnika, koji se završava otvorima na kraćim stranama. Sobe se redaju duž bočnih strana, pa je naglašena simetrija.

c. Tip sa centralnim predsobljem je u vidu centralnog hola oko kojeg se redaju sobe na sve četiri strane. Postignut je kompaktan plan sa naglašenom dvostrukom osom simetrije, koji je omogućavao da se smjesti što veći broj soba.

Razvoj posljednja dva tipa prati se od 18. st. sa širokom primjenom u 19. st., kada uslijed prenaseljenosti grada dolazi do smanjivanja gradskih parcela. Time se smanjuje i dvorište pa se predoblje pomjera sve više ka unutarnjosti kuće, postižući tako i bolju zaštitu od sve veće gradske vreve i prašine. Kao što se vidi, osnovni koncept mirnog i komfornog života, porodičnog druženja i divanisanja je očuvan. Uslijed izmijenjenih ekonomskih i građevinskih uvjeta, on je samo modificiran.

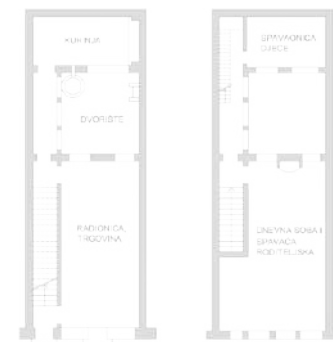
Osmanski koncept kuće kao „paviljona u ograđenom vrtu“⁹, kako je ovu kuću opisao Nedžad Kurto, je prvenstveno proizašao iz humanih principa i čovjekove duhovne potrebe za prirodnim okruženjem. Njegovo arhaično porijeklo, prema mnogim autorima koji su se bavili osmanlijskom kulturom, treba tražiti u ideji periodične nastambe - šatora iz nekadašnjeg nomadskog života Osmanlija.¹⁰ Samim time, višefunkcionalni prostor šatora odredio je specifičnost osmanske sobe koja djeluje kao neovisna i višefunkcionalna stambena jedinica. Ugrađeni fiksni namještaj koji se postavlja duž zidova omogućava

da centralni prostor sobe ostane prazan. Unošenjem pokretnog namještaja i prostiranjem posteljine on postaje slobodna zona za svakodnevne potrebe ukućana, tako da se tu odvijaju spavanje, objedovanje, odmor i druženje. Sobe za stanovanje se razlikuju prema veličini, nivou opreme i obrade. Plan kuća se razlikuje prema broju soba i njihovom načinu organizacije oko predsoblja, koje oblikom i veličinom varira. Kuće su prvo bile jednospratne, a u kasnijim fazama i sa dva sprata, s generalnom karakteristikom da su se u prizemlju nalazile kuhinja, ostave i sobe za boravak tokom zime, a na spratu sobe za boravak tokom ljeta. U oblikovnom smislu primjenjivani su viševodni kosi krovovi, kameno prizemlje i bondručni prepušteni sprat sa standardiziranim dimenzijama prozora koji su se ponavljali u periodičnom ritmu.

Orijentalno-islamska kuća određena je načelima islamske religije i tradicija naroda unutar kojih se razvija i istovremeno ostvaruje kontinuitet u principima i vrijednostima stanovanja od antičkog perioda. Modificirana, tipološki evoluirana i donekle transformirana razvijat će se do početka 20. st.

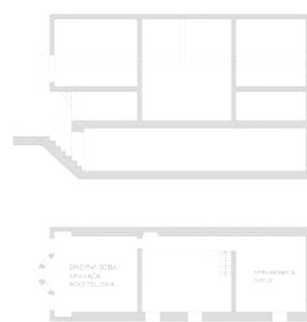
Gradovi srednjovjekovne Evrope

Srednjovjekovno graditeljsko naslijeđe Evrope se razvijalo izvan orijentalnog i antičkog kulturološkog djelovanja, koje možemo pratiti od razvoja slobodnih utvrđenih gradova dakle, od 10. stoljeća. Tipična srednjovjekovna kuća je osnovna jedinica

Slika 43: Tlocrti jednospratne romaničke kuće sa unutarnjim dvorištem

kuće se spontano prilagođavala gustoj gradskoj matrici, koju su karakterizirale uske i dugačke lokacije nepravilnih oblika. Upravo zbog izrazite dužine parcela, kao funkcionalno stambeno rješenje javlja se središnje dvorište ili hol, koje se proteže kroz cijelu visinu kuće sa galerijama na spratovima. Ovaj središnji prostor kuće ima funkciju komunikacije, tamponzone između rada i stanovanja, provjetravanja i osvjtljenja, ali ne i boravka i društvenog okupljanja kao u antičkim atrijumima.¹¹

Slika 44: Tlocrt i presjek jednospratne gotičke kuće sa holom

gradskih zanatskih ili trgovačkih kvartova, u kojoj se obavljaju rad i stanovanje. Karakteristični raspored prostorija po etažama su u prizemlju i uvijek okrenute ka ulici, kuhinja u zadnjem dijelu prizemlja kao najčešća varijanta, ili spratu što je najčešće u južnijim krajevima, a spavanje i boravak su na spratovima. Soba za dnevni boravak je služila i kao spavaća soba za roditelje. Prostorna struktura

kuće se spontano prilagođavala gustoj gradskoj matrici, koju su karakterizirale uske i dugačke lokacije nepravilnih oblika. Upravo zbog izrazite dužine parcela, kao funkcionalno stambeno rješenje javlja se središnje dvorište ili hol, koje se proteže kroz cijelu visinu kuće sa galerijama na spratovima. Ovaj središnji prostor kuće ima funkciju komunikacije, tamponzone između rada i stanovanja, provjetravanja i osvjtljenja, ali ne i boravka i društvenog okupljanja kao u antičkim atrijumima.¹¹ Vrsta rada je, svakako, određivala karakter kuće, i to je naročito izraženo u kasnijim periodima kod većih zanatskih kuća sa višefunkcionalnom namjenom. Osim porodice vlasnika kuće, tu su živjeli i uposlenici – šegrti,

dok se rad odvijao i u prizemlju i na spratovima. Ovakvi stambeni kompleksi obuhvatali su dodatne gospodarsko-poljoprivredne sadržaje poput štala, ambara, skladišta itd.

Fasade srednjovjekovnih kuća imaju izražena figurativna svojstva koja se očituju kroz oblik krova, artikulaciju fasadnih elemenata, materijala itd. Identitet kuće se ne očituje u njenoj unutarnjosti, nego u oblikovnoj karakterističnosti unutar gradske strukture. Naime, kada pomislimo na srednjovjekovna naselja kontinentalne Evrope, pred nama je najčešće slika fasadnih pročelja sa vidljivom bondruk-konstrukcijom i visokim zabatnim zidovima. Gusti ulični niz koji formiraju, zahvaljujući primjeni fasadnih elemenata, predstavlja živopisni skup varijacija na istu temu.

Slika 46: Fasade srednjovjekovnih kuća, Oxford

Slika 45: Fasade srednjovjekovnih kuća, Petite France, Strasbourg

Medievalna kuća pripada ekstrovertnom konceptu kuće, unutar koga su se razvile vrste romaničkih i gotičkih kuća uvjetovane lokalnim običajima, topografsko-klimatskim karakteristikama, vrsti gradnje i materijala. Za razliku od antičkog i orijentalnog razdvajanja javnog od privatnog života unutar

kuće, srednjovjekovna kućna svakodnevnica se odvija kroz komplementarnost rada, trgovine ili zanata¹², i stanovanja. Time su prostori za boravak i odmaranje podređeni radnim aktivnostima unutar krajnje ekonomične dispozicije.

Renisansa i početak novog doba

Društveni preporod, vođen idejom humanizma, obilježio je kreativan i progresivan početak „novog doba“ u Evropi s prelaza 14. na 15. st. Renisansa označava prekid sa srednjovjekovnim nasljeđem kroz povratak antičkim vrijednostima i kulturi, čiji se principi primjenjuju i prikazuju unutar jednog novog duha ideja.¹³ Njihov uticaj na tadašnju kulturu građenja sumira Nina Ugljen-Ademović:

„Smatrajući da se arhitektonska ljepota postiže skladom odnosa, principom potpune harmonije u tlocrtu i u kreiranju korpusa, renesansni arhitekti kročili su ka jednom, za tada, novom pristupu arhitekturi.“¹⁴

Renesansni grad je u duhovnom, političkom i privrednom smislu „država slobodnih građana“. Njegova planimetrija, za razliku od organske srednjovjekovne, teži geometrijskoj racionalizaciji. Renesansna gradska kuća se razvija na naslijeđenim srednjovjekovnim katastarskim matricama, ali je volumenski izvedena sa pravilnom geometrijskom strukturom i primjenom klasičnog jezika arhitekture.¹⁵ Fasadna pročelja teže da sa svojim elementima ostvare proporcionalno

uravnoteženu cjelinu, gdje se za razliku od srednjeg vijeka, individualnost fasada gubi. Primjenjuje se ujednačen raspored otvora, a tretman obrade (opera di rustica i opera di mano) i izbor arhitektonskih elemenata gradiraju prema spratovima.

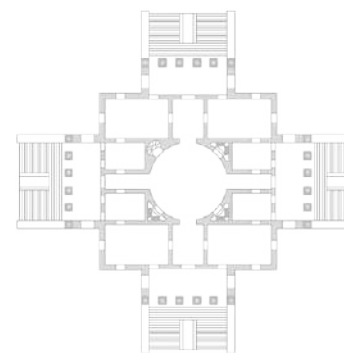
Unutar kuće je zadržana integracija rada i stanovanja, ali stambene prostorije u odnosu na prethodni period zauzimaju veću površinu sa tendencijama usložnjavanja sadržaja. Porodičnu kuću bogatijeg građanskog ili plemićkog sloja čini gradska palata. Ovaj novi tip stanovanja se razvio postupnom agregacijom srednjovjekovnih kuća na srednjovjekovnim matricama. Renesansna palata je zatvorena kubična forma sa orijentacijom prostorija oko centralnog dvorišta „cortille“. U prizemlju, potpuno otvorenom prema dvorištu, nalazili su se magacini ili prodavnice, a na spratovima se stanovalo. Prvi sprat je najčešće imao veću visinu i bio elegantnije i raskošnije dekoriran u odnosu na preostale etaže. Predstavljao je glavni nivo kuće ili *piano nobile*, koji je služio za prijem gostiju i održavanje svečanosti.

Slika 47: Niz zabatnih renesansnih kuća (u sredini), Strasbourg

Slika 48: Renesansna kuća Kauw-Lauth, 1586., Strasbourg

Slika 49, 50: Andrea Paladio, vila Rotonda, 1569., Vicenza

nsko remek-djelo vila „Rotonda“ ili „**Almeriko Kapra**“, centralna građevina sa jednostavnim geometrijskim oblicima čiji su harmonični odnosi primijenjeni i na fasadama i na tlocrtu. Proporcijski odnosi arhitektonskih elemenata su riješeni prostorno pa je unutrašnjost nametnula rješenje fasade i obrnuto. Unutarnju organizaciju čine centralna podkupalna kružna prostorija- rotonda sa funkcijom salona, četiri velike i male sobe namijenjene za spavanje i boravak. Kuhinja, servisne prostorije i sobe za posluđu su u prizemlju. Centralna prostorija se proteže kroz cijelu visinu kuće sa galerijom na spratu. Na sve če-

Izvan gradskih struktura unutar prirodnog pejzaža razvila se renesansna vila, koja je služila samo za stanovanje, također plemića i bogatijeg građanskog sloja. Ideal humanističkog renesansnog načina života njeguje povratak prirodi i zdravijem stanovanju pa prednost stanovanja izvan grada omogućava da kuća bude mjesto za uživanje i zaklon od neželjenog. Njihove najznačajnije primjere pronalazimo na talijanskom tlu, naročito kada je riječ o djelima Andrea Paladija, koji je nastojao da vila predstavlja mirno, ugodno i zdravo mjesto u kojem čovjek može da se posveti, radu, porodici, druženju sa prijateljima i duhovnom uzdizanju. Ilustrativan primjer je arhitekto-

tiri strane povezana je uskim hodnicima sa trijemovima sa stubovima i monumentalnim stepeništem otvarajući se izvanrednim vizurama ka vrtu i okolini. Sintezom dvaju koncepta ekstrovertnog - postavka ulaznih sekvenci, i introvertnog - postavka rotunda, stanarima je omogućen neposredni kontakt sa živopisnim krajolikom. Predmet pažnje arhitektonske forme i stambenog koncepta su višestruki odnosi unutarnjeg i vanjskog prostora, gdje se putem niza predstavljenih prostornih sekvenci ostvaruje kontinuitet cjeline prostora i razvija osjećaj lokaliteta tj. genius loci. Pored tipa vile sa centralnom prostorijom, razvijaju se još dva, koja također otjelovljuju obilježja stanovanja renesansnog perioda: povratak prirodi i povezanost objekta sa mjestom. Vila Barbaro pripada drugom tipu vile gdje su pojedinačni volumeni hijerarhijski poredani tvoreći tako izduženi razučeni ansambl sa centralnim volumenom. Posebno raširen u primjeni je koncept vrt-vile poput vile „Lante“, gdje objekt i uređeni vrt sa skulpturama i fontanama predstavljaju komplementarne dijelove jedne prostorne geometrizirane kompozicije.

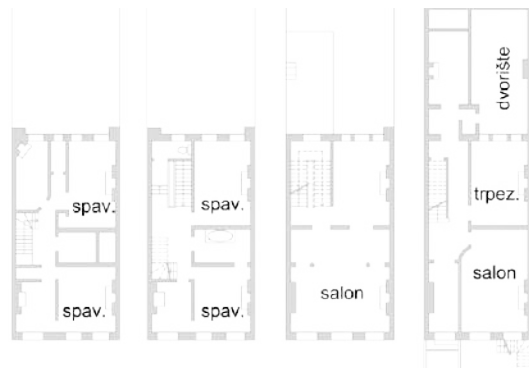
Slika 51: Andrea Paladio, vila Barbaro, cca. 1560., Treviso

Slika 52: Giacomo Barozzi da Vignola, Vila Lante, 16.st., Bagnaia

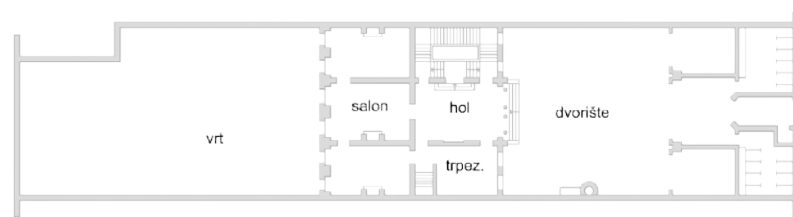
Općenito kada se govori o periodu 14-16. st., iznesene karakteristike ne odnose se na sve dijelove kontinentalne Evrope, jer su česti primjeri mnogo skromnijih stambenih objekata bez upotrebe klasičnih stilova, zbog snažne gotičke tradicije i usporenijeg privrednog razvoja.

Slika 53: Tlocrti tipične gradske kuće, London

Stambena kultura predindustrijskog grada 17. i 18. stoljeća

Jačanje građanske slobodne misli, trgovine i obrta kao posljedice postepenog ukidanja feudalnih odnosa u korist razvoja merkantilističkog kapitalizma je dovelo do toga da buržoazija, pored plemstva i sveštenstva, postane nosilac ekonomske i kulturne moći u 17. i 18. st. Tako, u ovom predindustrijskom periodu nastaje gradska „privatna kuća“ koja se razvija kao rezultat odvajanja privatnog od javnog

Slika 54: Tlocrt prizemlja hotel-particuliera, Paris

života. Za razliku od prethodnih perioda, u njoj je potpuno eliminiran bilo kakav komercijalni ili privredni sadržaj. Građanska evropska kuća pripada jednom tipu stanovanja gdje je naglašen složeni program ugošćavanja na račun porodičnog života. Podtipovi koji se javljaju su uvjetovani religijskim i društvenim opredjeljenjima, te ekonomskim razlikama.

Objekti se i dalje tlocrtno razvijaju na naslijeđenim uskim parcelama, a u oblikovanju fasada se primjenjuju neoklasični elementi arhitektonskog jezika čiji način primjene odražava društveni status i ekonomsku moć vlasnika kuće.

Na primjeru tipične londonske gradske kuće možemo vidjeti sadržaj po spratovima: prizemlje sa trpezarijom i salonom koji služi za prijem

Slika 55,56: Ulični niz gradskih kuća, London

Slika 57: Ulični niz gradskih kuća, Oxford

engleskoj i nizozemskoj kući komunikacija se odvija putem perifernog koridora¹⁷, a u francuskoj prolaženjem kroz sobe. Ovaj model kuće predstavlja obrazac po kojem će se graditi gradske kuće u Engleskoj sve do početka 20. st., a u Nizozemskoj će biti očuvan i u 20. st.¹⁸

Dok u Engleskoj aristokratija živi u istim kućama kao i buržoazija¹⁹, francusko plemstvo živi u slobodnostojećim gradskim otmjenim kućama hotel-particulier. One se mogu opisati kao kompleks stambenih jedinica, gospodarskih sadržaja i vrta, gdje se obavezno stambena jedinica odmiče od ulične fronte. Tu nalazimo primjere aksijalnog koncepta entre-cour-et-jardin, gdje se stanovanje smješta između dvorišta i vrta, i drugi tip gdje se ozidani vrt, gospodarski i stambeni prostori razvijaju oko dvorišta. Na bazi njihove dispozicije tokom 18. st. razvio se koncept stambene zgrade kolektivnog stanovanja koju pruža eleganciju i komfor uz niske troškove, dok veći broj stanara može koristiti kvalitetne zajedničke prostore poput vrta, atrija i terase. Zahvaljujući društvenim i tehnološkim promjenama koje donosi industrijska revolucija od 19. st. ovaj način stanovanja će biti ispred individualnog mijenjajući način gradskog života i jačajući srednju građansku klasu.

gostiju nakon ručavanja; prvi sprat ili *piano nobile* sa muškim i ženskim salonom za prijem bližih prijatelja i porodice, radnom sobom; drugi sprat sa spavaćim sobama; i potkrovlje sa sobama za posluhu.¹⁶ Uz kuću je obavezno bilo stražnje dvorište. U

Stambena kultura industrijskog grada 19. stoljeća

Industrijskom revolucijom započela je intenzivna i velika urbanizacija, koja je imala cilj da riješi veliki priliv ruralnog stanovništva, uskladi postojeće naslijeđene gradske matrice sa novim tehnološkim dostignućima i građevinskim propisima, te osmisli i provede izgradnju radničkih naselja - prebivališta za novu društvenu klasu. Od druge polovine 19. st. je izvršen prelaz iz klasičnog urbanizma u moderni rekonstrukcijama mnogih evropskih gradova kreiranjem obodnih blokovskih cjelina razdijeljenih širokim ulicama, trgovima i parkovima.

Slika 58: Karakteristična etaža tipične pariške stambene zgrade

Sve veći broj stanovnika živi u višespratnim stambenim zgradama, sa fasadama obrađenim u stilskim manirima eklekticizma i historioizma.

Karakteristični raspored sadržaja unutar zgrade je bio sljedeći: komercijalni sadržaj u prizemlju sa naglašenim ulazom, mezanin

koji je služio kao radionica ili stan komercijaliste, cijela prva etaža bell etage je bila namijenjena vlasniku zgrade, a na preostalim etažama su se nalazile najčešće dva stana sa uličnim fasadama. Ukoliko je dubina parcele dopuštala, postojao je i manji stan na sporednoj ili dvorišnoj fasadi, a u potkrovlju su bile sobe namijenjene ili slugama ili siromašnijem staležu. Dispozicija stambene jedinice je vrlo jednostavna u kojoj se sobe redaju duž koridora (sobe en suite)²⁰ i pri čemu se pazilo da saloni imaju pogled na ulicu, a kuhinja na dvorište. Zbog međusobne povezanosti soba vratima, rijetko su se neovisno koristile. Stan je podijeljen na tri funkcionalne zone: društvenu zonu (salon i trpezarija), ličnu (spavaće i radne sobe, kupatila) i servisnu (kuhinja, ostava i sobe za posluhu). U drugoj

Slika 59: Tlocrti dvojne kuće viktorijanskog perioda

polovini 19. st. karakter kuhinje se mijenja, zahvaljujući tehnološkim dotignućima: uvođenje vodovnih instalacija, kamin kao otvoreno ložište biva zamijenjen pećnicama.

Slika 60: Fasada stambene uglovnice, 19.st., Strasbourg

Specifičnost čini Engleska u kojoj se, nasuprot kontinentalnoj Evropi, više prakticira privatno stanovanje unutar sistematične suburbanizacije pa se intenzivno razvija tip stambene vile u predgrađu ili prirodnom krajoliku.²¹ Tipična suburbana vila je na dva nivoa sa centralnim ulazom koji je vodio do koridora oko koga su orijentirane sobe. U prizemlju su to formalni sadržaji, tj. reprezentativne sobe za primanje gostiju poput salona i trpezarije. Na spratu se nalaze spavaće sobe, kupatila i garderoberi. Servisne i gospodarske prostorije su u podrumskoj etaži, u zadnjem ili čak izdvojenom dijelu kuće. Vrt je neizostavni dio parcele.

Zbog popularnosti vila i s ciljem ostvarivanja većeg profita kroz smanjenje troškova i maksimalnu iskoristivost građevinskog zemljišta, razvija se veoma karakterističan tip poluslobodnostojeće vile, tj. dvojne kuće - koja tako postaje „ideal engleske kuće“ ovog perioda.

Slika 61: Fasada dvojnih kuća viktorijanskog perioda, Cambridge

Moderno doba i pluralnost izraza

Dominantnost tehnoloških inovacija i rast urbane populacije, produkcije i komfora mijenjaju sve segmente urbanog društva. Institucionalizacija i specijalizacija započinju i unutar arhitektonske struke, a graditeljska produkcija bilježi razvoj raznovrsnih novih tipologija. Opažajući intenzivne društvene promjene koje se naziru sa prelaza stoljeća, arhitekti i graditelji nastoje ponuditi modele novog načina stanovanja koji bi odgovarali zahtjevima svog vremena. Rješavaju tekuće i naslijeđene probleme života u gradovima kako bi obnovili humani karakter arhitekture.²² Upravo kroz promišljanje ove problematike kroz estetsko, socijalno i intelektualno djelovanje avangardnih pokreta s prelaza stoljeća, začele su se progresivne ideje moderne arhitektonske misli i izraza.

Socijalna uloga arhitekture kroz spoj sa zanatom i primijenjenim umjetnostima karakterizira radove i stavove protagonista pokreta „Arts & Crafts Movments“ predvođenih Williamom Morrisom.²³ Njegova kuća Red House, koju gradi sa Philipom Webbom, sažima generalna obilježja nastupajuće moderne arhitekture: jednostavna pojavnost, nepatvorena upotreba oblika i materijala, racionalna organizacija prostorija. Charles R. Mackintosh je najznačajniji i najoriginalniji autor koji je započeo u okrilju ideja ovog pokreta. Racionalista prema izrazu, svoje remek-djelo je ostvario u kući Hill House kroz estetski i funkcionalni sklad pokućstva i arhitektonskog projekta, te jedinstvo između ambijenta, forme i materijalizacije objekta.

Fasada je potpuno lišena nepotrebnih detalja nasuprot unutarnjem bogatom, ali odmjerenom dizajnu kojim svaka soba dobija određeni identitet sukladan njoj namjeni. Suprotno dotadašnjoj praksi, Mackintosh objekt razvija iznutra prema vani. Osnovno obilježje ovog perioda je primjena total dizajna, geometriziranih ili floralnih motiva, kojim arhitektura, namještaj i ostalo pokućstvo harmonično ostvaruju moderni komfor postignut instaliranjem centralnog grijanja, kupatila i električne energije. Nove tendencije u stanovanju su: prezentno predvorje; centralni prostor dvoetažne visine - hol (često sa kaminom) koji je služio za okupljanje porodice i druženje s gostima; povezivanje stana i vrta kroz niz otvorenih i poluzatvorenih prostora; oblikovanje i orijentiranje prostorija prema određenoj funkciji. Za kasniji razvoj prostorne forme i organizacije stanovanja posebno je zanimljiva i značajna primjena dvoetažnog hola. Joseph Maria Olbrich, jedan od najznačajnijih predstavnika Secesije, primjenjuje ovaj prostorni sklop na kućama u naselju Mathildenhöhe u Darmstadtu 1901. godine. Olbrich

Slika 62: Philip Webb & William Morris, Red House, 1859., Bexleyheat

Slika 63: Charles R. Mackintosh, Hill House, 1903, Helensburgh

na primjeru svoje kuće povezuje dvoetažni polivalentni hol sa studiom tj. radnom sobom promovirajući ideju objedinjenog rada i stanovanja unutar jedne umjetničke kolonije poput Mathildenhohe.

Slika 64: Joseph Maria Olbrich, Gluckert kuća, 1901., Darmstadt

Reprezentativni dvoetažni hol sa galerijom zauzima centralni dio palate Stoclet u Briselu iz 1911. godine, Josefa Hoffmana jednog od osnivača pokreta „Wiener Werkstatte“. Linearna prostorna organizacija palate prati funkcionalnu podjelu sadržaja: spavanje na spratu, raznovrsni javni sadržaji u prizemlju, kuhinja i gospodarske prostorije u desnom krilu prizemlja. Izduženi dvoetažni hol sa galerijom objedinjuje javne sadržaje prizemlja i sprata, a istovremeno izlomljenom linijom gabarita potencira integraciju sa vrtom preko terase.

Mogućnost ugodnog boravka je u pažljivo uređenom vrtu sa bazenima, fontanama, pergolama i geometrijski oblikovanom zelenilu.²⁴ Prisutnost oblikovane prirode u projektima kuća u ovom periodu protuteža je sve više užurbanom i nezdravom životu u gradovima.

Slika 65: Joseph Maria Olbrich, hol Gluckert kuća, 1901., Darmstadt

Drugo ishodište ideje o kontinuitetu prostora i svjesnosti prirodnog okruženja, koje će zaokupljati stambenu arhitekturu 20. st, pokazuju projekti „prerijskih kuća“ Franka Lloyda Wrighta. Konceptija prostora ovih pretežno prigradskih vila se otvara prema prirodnom pejzažu kroz gradacijski slijed vanjskih, poluvanjskih i unutrašnjih površina. Ward Willits kuća u Čikagu, koja pripada ranom periodu Wrightovog stvaralaštva, unutar svog raščlanjenog horizontalnog volumena objedinjava racionalno organizovane prostorne sekvence koje međusobno penetriraju oko centralnog jezgra sa kaminom. Krstasti oblik građevine, sa dvostrukom osom simetrije, okuplja sljedeće sadržaje: prednja tri kraka čine prostorije za prijem - trpezarija sa verandom i dnevni boravak sa malom terasom, predvorje; zadnji krak čine prostorije za domaćinstvo;

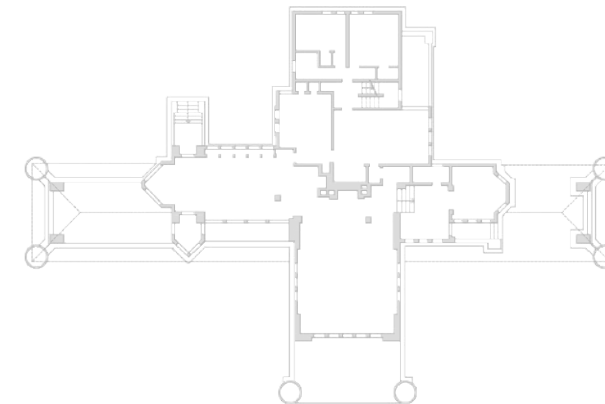

Slika 67: Frank Lloyd Wright, Willitis House, 1901., Čikago

na spratu su smještene spavaće sobe. Dnevni boravak, trpezarija i predvorje su istovremeno i povezani i razdvojeni malim prostornim veznim elementima. Njihova je funkcija u postizanju otvorenosti enterijera tako da svaka od ove tri

Slika 66: Josef Hoffmann, hol palate Stoclet, 1911., Brisel

Slika 68: Frank Lloyd Wright, tlocrt sprata kuće Willitis House, 1901., Čikago

glavne prostorije bude istovremeno samostalna, ali i dijelom jedinstvene harmonične cjeline koju tvori objekt sa krajolikom. Dodatnu ulogu u tome preuzimaju natkriveni i parapetnim zidovima uokvireni poluvanjski elementi: veranda, terasa i ulazni trijem.

Principi kontinuiranog nizanja prostorija i nepatvoreno jedinstvo objekta i ambijenta čine esenciju organske Wrightove arhitekture koja pronalazi mogućnosti za postizanje jednog novog humanijeg duha unutar nastupajućeg visokotehnološkog doba.

Razvoj tehnologije, prefabrikacija, masovna proizvodnja i strukturalna upotreba materijala, naročito stakla, armiranog betona i čelika, omogućili su izvedbene uvjete za primjenu slobodnog tlocrta tj. „otvorenog plana“ i razvoj moderne koncepcije prostora. Sa druge strane procvat svjetske ekonomije u periodu 1920-1929. god. je doveo do stvaranja

nove klijentele - prvog poslovnog građanskog sloja modernog doba, koja je bila dovoljno samopouzdana i ponosna na novo tehnološko doba. Moderna vila sa svojim formama i efikasnim enterijerima i pokućstvom je, dakako, odgovarala njihovim interesima. Kuhinja kao dio zasebnog gospodarskog prostora značajno se modernizuje opremom i postaje temom unapređenja kvalitete porodičnog života postizanjem racionalizacije i veće učinkovitosti radnog procesa. Razvoj i primjena frankfurtske kuhinje²⁵, danas neizostavni model suvremenih stanova, izmijenili su poziciju i ulogu kuhinje u stambenoj organizaciji približavajući je javnim sadržajima-dnevnom boravku. Promjenu nastalu kao rezultat kombinacije idealnog građanskog života, materijaliziranog efikasno planiranim i opremljenim stanom, i potrebu da se kod običnog građanina (bez posluge) omogući objedinjen porodični život, Deyan Sudjic ovako objašnjava:

„Kao nikada prije, kuhinja je postala simbolički centar kuće, domaće svetište ideje porodičnog života i druženja.“²⁶

Za razliku od dosadašnja dva koncepta, centralnog i aksijalnog, koji su, zapravo, različiti tipovi istog statičkog tlocrta, suvremeni koncept je potpuno novi tip slobodnog, „fluidnog“ i elastičnog tlocrta modernog zdanja. Unutarnji pregradni zidovi više nemaju nosivu funkciju, pa se mogu oblikovati, postavljati i micati po želji. Rezultat su „neovisni i fleksibilni“ spratovi, jer se ne moraju projektirati iste osnove i lako se mogu transformirati u prihvatljiviju dispoziciju za korisnika. Sa ekonomskog stanovišta postiže se ušteda u prostoru i investicijama.²⁷ Formiranje unutarnjeg „prostora koji teče“ napuštajući

princip odjeljivanja soba i prostorija u stanu vidljivo je na projektu vile Tugendhat u Brnu iz 1930., Ludwiga Miesa vdr Rohe. Tadašnje pobude za realizacijom novouspostavljenih odnosa prostora i kuće Viktor Žmegač ovako opisuju:

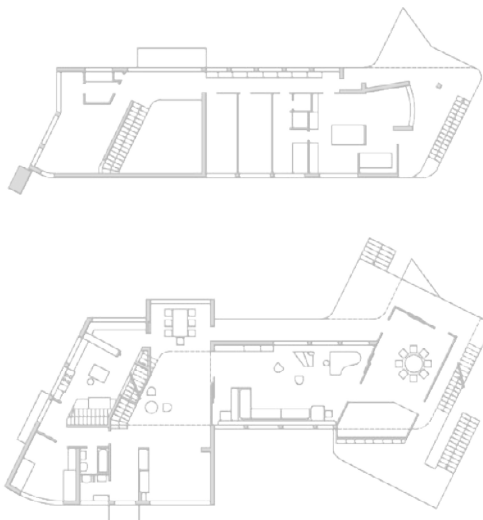

Slika 69, 70: Ludwig Mies vdr Rohe, dnevni boravak vile Tugendhat, 1930.

„Stambeni prostor mora zračiti osjećajem cjeline, povezanosti, a da ipak svakom ukućaninu bude zajamčena mogućnost povremene izolacije. Komunikativno pitanje Mies je riješio na taj način što je zajednički prostor u prizemlju shvatio kao prostor mobilnog zajedništva i mobilne osame: pregradne plohe nisu zatvorene, nego omogućuju

komunikaciju, a ipak stvaraju, već prema mjestu koje je odabrao korisnik, i svijest o pomno komponiranoj cjelini, koja se ne odriče posvema zamisli o nizu tradicionalnih soba.“²⁸

Poštivanjem topografije i pejzaža vila je kaskadno postavljena na padinu razvijajući različite pojavnosti objedinjene estetikom „bijeleg prozračne kutije“. Tehnološke inovacije, u primjeni velikih staklenih ploha i skeletnog sistema elegantnih čeličnih stubova, omogućile su Miesu da realizuje svoju ideju o prozirnosti - prividnom brisanju granica između unutarnjeg i vanjskog prostora.

Slika 71: Hans Scharoun, tlocrt prizemlja vile Schminke, 1933. Lobau

Slika 72: Hans Scharoun, vila Schminke, 1933. Lobau

Svjetlom okupan enterijer iz kojeg se pružaju nesputani vidici ka pejzažu kreirao je i Hans Scharoun kod vile Schminke u Lobau, 1933. god. Prožimanje ozelenjenog vrta i unutarnjeg prostora je naglašeno dijagonalno postavljenim

vanjskim stepeništem, kao promenadom koja posmatrača vodi od vrtanajniže tačke lokacije do najviše - terase sprata. Ostvarena kružna cirkulacija omogućava neometano kretanje kroz cjelinu prostora. Estetika bjeline pravilnih formi ovdje je vizualno potaknuta maštovito razigranim, zaobljenim i naglašenim konzolama. Vila ima linearnu asimetričnu formu. Dvoetažni centralni hol, koji je osmišljen kao prostor za igru djece, povezuje prizemlje i sprat, te trpezariju

Slika 73: Hans Scharoun, frankfurtska kuhinja vile Schminke, 1933. Lobau

i kuhinju sa dnevnim boravkom. U izduženom dijelu prizemlja, ostakljenom sa obje strane, smješten je dnevni boravak sa slobodnostojećim kaminom, zimskom baštom i „sunčanim salonom“. Ostali dio prizemlja čine servisne prostorije soba za posluhu, a na spratu su spavaće sobe.

Korištenje prefabrikovanih elemenata i njihove modularne koordinacije bilo je izazov u kreiranju stambenih rješenja. Vodeći se ovim mogućnostima upotrebom betonske i drvene konstrukcije Jorn Utzon projektira kuću Middleboe na jezeru Fureso u blizini Kopenhagena, 1953. god. Linearnom strukturom, odignutom na stubovima iznad terena kako bi vizure bile potpunije, dobijeno je natkriveno dvorište. Centralno jezgro čini kupaona, nasuprot koje se razvija kuhinja i postavlja stepenište. Na jednom kraju objekta su spavaće sobe, a na

Slika 74: Jorn Utzon, prizemlje i sprat kuće Middleboe, 1953., Fureso

drugom prozračni ostakljeni dnevni boravak sa terasom. U prizemlju je ulazni kubus sa servisnim prostorijama. Upotreba drvenih elemenata u enterijeru i na fasadi, crveno-crnog kolorita za stubove i nosače, daje objektu karakter lokalnosti ali i egzotičnosti.²⁹

Slika 75: Jorn Utzon, kuća Middleboe, 1953., Fureso

Iz ovih mnogobrojnih primjera možemo vidjeti kako su prvi put u historiji pokretač i ideološka preokupacija arhitekata stambeni objekti, a ne javni i monumentalni objekti. Potrebe običnog građanina žele prilagoditi

novim životnim okolnostima kroz modele zdravog i efikasnog gradskog života. Ratna razaranja i velike razmjere ljudskih stradanja, koje su obilježile zaostavštinu prve polovine 20. st., dodatno dale arhitekturi poleta za izgradnju boljeg i humanijeg okruženja. Stambene zgrade koje će, s jedne strane, revolucionarno, a s druge strane, masovnom izgradnjom obilježiti ovo stoljeće derivat su funkcionalnog grada podijeljenog na zone za rad, rekreaciju, stanovanje, saobraćaj. Moderni urbanizam odbacuje identitet ulice i dotadašnji kombinirani način korištenja gradskog građevinskog zemljišta.

Stambena zgrada Unite d' Habitation u Marseju iz 1952. god., najpoznatiji je primjer novog koncepta stanovanja kojeg Le Corbusier vizionarski nudi nakon kritičke analize dotadašnje socio-ekonomske polarizacije stanovanja.³⁰

Izdužena megastruktura koja na stupovima lebdi unutar okoline; aktiviranje suncem okupane krovne terase; dvoetažni stanovi sa dvostrukom visinom dnevnog boravka postavljeni tako da se protežu sa obje strane objekta; integriranje javnih sadržaja u korpus zgrade; utjecala je na razvoj stambenih zgrada i cijelih naselja, jer je odražavala i oblikovala viziju društvene

i porodične strukture. Dakle, težište se postavlja na oslobađanje prizemlja u korist javnih i zajedničkih rekreativnih i ozelenjenih površina, dobijanje dovoljno sunca uz dobre vizure na cijelu okolinu: **soleil, espace et verdure.**

Slika 76: Le Corbusier, zgrada Unite d' Habitation, 1952., Marsej

Time su postavljeni novi standardi i parametri kojima se rukovode arhitekti prilikom dizajniranja objekata i naselja, što će dovesti do masovne produkcije stambenih zgrada i naselja, kojima će se samo djelomično realizirati ideje zoniranog urbanizma, pa tako i komforne ali racionalne i efikasne prostorne organizacije kojoj je Le Corbusier težio kao krajnjem cilju „osmišljavanja duha“ masovno proizvedene arhitekture.

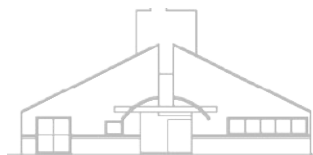
Tokom 40. i 50. godina zapadnoevropske države su ideje modernog pokreta vidjele kao brzi, jeftini i higijenski način da se smjesti veliki broj ljudi, istovremeno evocirajući potrebni poslijeratni ponos, a istočnoevropske zemlje totalitarnih režima prihvatile su modernizam kao odgovarajući anonimni stil proletarijata.³¹ Arhitektura zgrade se udaljavala od prvobitne ideje koja se više nije doživljavala kao „sloboda, nego kao otuđenje“ prema reakcijama urba-

Slika 77: Stambeno naselje Esplanade, 1958-1967, Strasbourg

nih sociologa, antropologa ali i samih direktnih korisnika. Od 60. godina nastaju stavovi da ti objekti ne izgledaju kao kuće za stanovanje, pa se ponovno primjenjuju figuralna obilježja kako bi kuće dobile identitet i simbolička značenja. Jedan od najranijih primjera je kuća Vanna House u Chetsnat Hillu (USA) iz 1964. god., koju Robert Venturi projektira za svoju majku. Marco Bussagli opisuje je na sljedeći način:

„Tu se arhitekt ponovo prisjeća tradicionalnog repertoara tipične obiteljske kuće i daje mu novo tumačenje, koje se rješava iznutra u neuobičajenoj prostranosti.“³²

Slika 78: Robert Venturi, prizemlje, sprat i ulazna fasada kuće Vanna House, 1964., Chetsnat Hill

Unutarnju prostranost Venturi postiže simetrijom, dijagonalnim pozicioniranjem kuhinje i spavaće sobe na dva različita kraja, dok dnevni boravak sa djelomično dvostrukom visinom trpezarije organizira oko centralno postavljene kamina i zavojitog stepeništa. Ulazna fasada sa svojim elementima, zabatnim zidom i dimnjakom, kosim krovom i konvencionalnim rasporedom otvora otjelovljuje simboličnu predstavu kuće – kolektivne memorije, koja tako šalje jasnu poruku posmatraču – uličnom prolazniku. Venturi je u svojoj knjizi Složenosti

i protivrečnosti u arhitekturi opisuje kao istovremeno malu i veliku, složenu i jednostavnu, otvorenu i zatvorenu građevinu koja udovoljava generičkim elementima kuće.³³

Slika 79: Robert Venturi, dnevni boravak kuće Vanna House, 1964., Chetsnat Hill

Nadalje, u domeni kritičkog djelovanja kada se insistira na građenju grada kao kolektivne strukture napuštanjem antiuličnog koncepta djelovali su Alison i Peter Smithson u Engleskoj. Njihov projekt zgrada socijalnog stanovanja u naselju Robin Hood Gardens u Londonu iz 1972. god., vremenom se pokazao ekonomski neodrživim, socijalno neuspjelim u postizanju kohezije i suzbijanja kriminala u naselju. Povratak ulice je izostao u njenoj dinamičnosti i sadržajnosti. Uz veliku medijsku pažnju i oprečne stručne stavove, zgrada je srušena 2017. godine. Zbog internacionalnog značaja u domeni brutalističke arhitekture i promišljanja socijalnog stanovanja, jedan segment zgrade-dvoetažni presjek kroz stambenu jedinicu sa ulicom galerijom tj. „ulicom na nebu“, sačuvan i izložen je kao trajni eksponat u Muzeju umjetnosti i dizajna Victoria & Albert u Londonu. Unutar drugačijih pravaca o po-

Slika 80: Alison & Peter Smithson, stambena zgrada Robin Hood Gardens, 1972., London

boljšanju života zajednica u modernim stambenim naseljima postizanjem urbanog (lokalnog) identiteta i ostvarivanjem individualnosti stanara, djeluje Ralph Erskin. Njegov rezidencijalni kompleks Byker Wall u Newcastleu iz 70-ih godina proteklog stoljeća, rani je primjer u primjeni metode participacije u stanovanju. Dijalog između zajednice budućih korisnika i naselja polazio je od široke lepeze oblika stambenih jedinica, promišljanja pozicioniranja otvora, grupisanja objekata s ciljem stvaranja klastera i ostavljanjem mogućnosti za kontrolisano djelovanje korisnika na strukturalnom tkivu ili pripadajućoj okolini. Rješavanje stambenih naselja kolektivnog tipa sa mogućnošću zadržavanja obilježja individualnog stanovanja preokupira arhitekta i danas.

Slika 81: Ralph Erskin, stambeni kompleks Byker Wall, Newcastle

Bez obzira na raznolika, progresivna utopistička ili retrogradna tematiziranja stana i naselja

kao mjesta socijalne interakcije, složiti ćemo se kako jedinstvenu i značajnu zaostavštinu 20. st., čini funkcionalna podjela stana. Također, primjena slobodnog tlocrta je revolucionarna i nepovratna promjena o razmišljanju prostora koju Christian Norberg-Shultz sažima na sljedeći način:

„Prostor se počeo shvatiti kao neprestani ‘tok’, bez definiranja strogo ograničenih zona.“³⁴

Komunikacije su racionalizirane, te nema više putanja i prolaza između zatvorenih odaja. Slobodni tlocrt nije ostao samo privilegija prvih decenija 20.st, nego se reinterpreтирао unutar cijelog modernog pokreta i sve što je iz toga proizašlo povodom organizacije prostora primjenjuje se i danas.

(Reference)

1 Megaron predstavlja jednostavnu stambenu jedinicu, ili osnovnu jedinicu, sa funkcijom svečane sale, inkorporirane u složeniju stambenu strukturu grčke kuće. Sastoji se od trijema, pretprostora ili vestibula i glavne jednodnostorne sale. Dakle, smjer kretanja se odvija duž pravca od trijema do sale.

2 Mada je ova epoha poznatija kao epoha palata, ovdje se razvila i rafinirana struktura „obične“ kretske kuće.

3 Milić, Bruno: **Razvoj grada kroz stoljeća I - antika**, Školska knjiga, Zagreb, 1994, str. **166**.

4 Prema Vitruviju: Gynaecoonitis = stan za žene kao intimni svakodnevni dio kuće; Andronitides = prostorije za muškarce; (*Vitruvije: Deset knjiga o arhitekturi, Velike knjige arhitekture, GK, Beograd, 2006, str. 131-132.*)

5 Milić, Bruno: op.cit., pod 3. str. 194.

6 Fenomen brzog širenja islamske vjere od 7. st. uz tolerantnost prihvatanja i uključivanja postojećih civilizacijskih poredaka osvojenih područja u svoj društveni i vjerski poredak je u velikoj mjeri naznačio buduće pravce islamske kulture, umjetnosti i gradogradnje. Razvoj privrede i nauke, društveno i materijalno blagostanje su omogućili da se na svim područjima koje je obuhvatala islamska kultura, jednakim poletom izgradi veliki broj urbanih naselja, te unutar njih razvije visok standard života.

7 Gradske stambene četvrti ili mahale predstavljaju polujavne prostore čija osnovna funkcija leži na principu nepovredivosti intime porodičnog života. Svaka mahala sadrži 30-40 kuća uz objekte zajedničkih funkcija kao što su džamija ili mesdžid sa haremom, česma, pekara, brijanja i zelenara, a ponekad i mekteb. Isto tako, stanovnici mahale su vezani rodbinskim ili plemenskim vezama, što prevazilazi bilo kakve klasne diferencijacije.

8 Eldem, Sedad Hakki: **Turk Evi Plan Tipleri**, Istanbul Teknik

Universitesi, Istanbul, 1954.; Eldem, Sedad Hakki: **Turk Evi I: Osmanh Donemi**, Tac Vakfi yayini, Istanbul, 1984

9 Kurto, Nedžad: **Arhitektura Bosne i Hercegovine, razvoj bosanskog stila**, *Sarajevo Publishing*, Sarajevo, 1998.

10 „Nomad -Turčin je unutar ograđenog tora razapinjao svoju jurtu, koju je pred polazak sklapao i na novom položaju ponovo rasklapao. Jurta se kasnije pretvorila u paviljon u ograđenom vrtu.“ Redžić, Husref: **Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini**, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 97.

11 Mnogi autori smatraju da je napuštanje antičkog načina života sa konceptom unutarnjeg dvorišta - mjesta okupljanja porodice, i zatvorenosti fasada uvjetovan drugačijim hladnijim klimatskim uvjetima u odnosu na mediteranske uvjete. Međutim, drugačiji društveni, politički, religijski, filozofski i privredni uvjeti su bili presudni za definiranje drugačijeg životnog koncepta i kulture stanovanja.

12 Napominjemo kako unutar ovog perioda još ne postoji razlika između zanatlije i umjetnika.

13 Pregled historije i teorije arhitekture kod većine autora se bazira kroz prezentiranje objekata javnog, monumentalnog i profanog karaktera. Bez obzira na to o kojim se periodima radi, stilskim ili historijskim, stambeni objekti su rijetko reprezentativni primjeri. Nerijetko se obrađuju unutar historijskih analiza strukture i morfologije gradskih matrica. Ova konstatacija se navodi upravo zato što izuzetak predstavlja renesansni period, a poslije će se vidjeti i period modernog pokreta, jer su oba svoj ideal građenja i života prilagodili i stambenom objektu.

14 Ugljen-Ademović, Nina: **Vrednovanje starog i novog u arhitekturi - sistematično proučavanje starog da bi se moglo izraditi kreativno novo**, Acta Architectonica et Urbanistica, Sarajevo, 2004, str. 26.

15 Prema Johnu Summersonu, klasični jezik arhitekture predstavlja zajednički jezik naslijeđen od Rima, koji se koristio od renesanse do naših dana. Njegovi dekorativni elementi izravno ili neizravno proizlaze iz

arhitektonskog rječnika antičkog svijeta, kroz primjenu redova (stupova i nadgradnji) i postizanje dokazivog sklada pojedinih dijelova. (*Summerson, John: Klasični jezik arhitekture, Golden marketing, Zagreb, 1998.*)

16 Schoenauer, Norbert: **6,000 Years of Housing**, W.W. Norton, New York-London, 2000, str. 282-283.

17 Korištenjem koridora je omogućeno sobama da imaju jednu namjenu i jedan ulaz, što je rezultiralo privatnijim karakterom soba. Određena namjera bi uvodila u njih, pa su sobe mogle imati određene funkcije. Tako se i izvršila podjela kuće na dnevni i noćni (mirniji) dio. (*Hill, Jonathan: Immaterial Architecture, Routledge, Oxon, 2006. str. 7.*)

18 Danas ovi nizovi uskih i visokih zgrada sa minimalnom širinom ulične fronte s tri prozora tvore prepoznatljive slike gradskih ulica i četvrti ovih zemalja. Nizozemska je najmodernija i najnaprednija zemlja tog doba. Unutar njenih gradova se razvija vrlo specifična kultura stanovanja otvorenog karaktera kroz primjenu velikih prozorskih otvora. Otvorenost naspram društvene krute i ceremonijalne zatvorenosti ne zadržava se primarno zbog klimatskih faktora ili zbog dobijanja veće količine svjetlosti uslijed usitnjene i guste izgradnje, nego, prije svega, zahvaljujući transparentnosti profanog i svjetovnog života, progresivne trgovačke djelatnosti građanske klase i karaktera protestantske vjere.

19 Posebnim urbanističkim uvjetima, kako bi se zadržala ujednačena gradska matrica, gospodarski prostori-gradske štale (*mews*), su koncentrirane unutar obližnjih ulica. Danas su ovi prostori pretvoreni u stambene objekte, te čine određenu zanimljivost Londona.

20 Franc. *En suite* – dvije ili više soba koje formiraju samostalnu stambenu jedinicu- npr. tipični apartman gdje su sobe nanizane - aksijalno vezane jedna za drugu duž koridora, tj. ulične fasade.

21 Razlog tome ne leži samo u povećanom kriminalu, zagušenosti i poluciji u gradskim četvrtima spram prednosti zdravog života unutar mirnijeg i prirodnijeg okruženja nego i u tome što je posjedovanje zemljišta

bilo preduvjet za: napredovanje na društvenoj ljestvici npr. šansa da se postane sudac, bankar, pravnik, komercijalista ili dobrostojeći trgovac; sticanje prava na glasanje; mogućnost ulaska u Parlament. Kao rezultat nastaje „raštrkani urbani raspored“ koji je, naspram strateški povoljnijeg koncentriranog rasporeda kontinentalnih gradova, bio prihvatljiv i bezbjedan od tada mogućih vojnih napada, upravo zbog izolovanog (otočnog) položaja Engleske. Nasuprot ovim tendencijama, Parižani vide veće pogodnosti u stambenim zgradama zbog tehničkih prednosti centralnog grijanja i liftova i širokih ozelenjenih avenija i bulevara nastalih nakon rekonstrukcije Pariza. S druge strane, tu su bili i ekonomski razlozi. Gradski zahvati su povećali cijenu koštanja zemljišta pa je kolektivno stanovanje ekonomičnije i racionalnije. A prije upotrebe motornih vozila život u predgrađima je bio predalek od društvenih prestižnih i javnih aktivnosti. (*Schoenauer, Norbert op.cit., pod 16. str. 302- 313.*)

22 Bolna i tragična iskustva epidemija tuberkuloze i influence u radničkim kvartovima krajem 19. st., kao i neposredno ratno iskustvo 1.svjetskog rata, usmjerili su arhitekta ka kreiranju grada i stambenih objekata u kojem će svako imati mogućnost da živi u zdravom stanu, sa dovoljno sunca i provjetranja. Postizanjem efikasnijeg rada i prevoza, nudit će se mogućnost i neophodne rekreacije i odmora za svakog radnog čovjeka. Atenska povelja, koju je 1933. god. sastavio CIAM, štampana 1942. god, sadrži temelje i smjernice savremenog urbanizma i arhitekture.

23 Pokret se razvio u drugoj polovini 19. st. kao reakcija na jeftini mašinski proizvodni kič koji je preplavio polje arhitekture i proizvodnje namještaja. Osnovna namjera je bila staviti umjetnost svima na raspolaganje, ali su protagonisti pokreta uglavnom gradili urbane vile za imućnu klijentelu, koja napušta grad i započinje živjeti u predgrađima. Stilski izraz pokreta u literaturi se često klasificira kao *oživljeni vernakularizam (Revival Domestic Design)* ili *eklektička gotika*. Mjesto koje zauzima pokret u evolucijskom razvoju graditeljstva ne samo da leži u njegovom širokom odjeku u

Engleskoj nego u stavovima kojima nastoji da uspostavi ravnopravan odnos između umjetnosti, zanatstva i industrije - tradicije, društvenih potreba i progresa. Pokret je imao značajan utjecaj na kontinentalnu Evropu, ali mnogo direktniji na Sj. Ameriku (American Society of Arts and Crafts, čiji je član u Chicagu bio Frank L. Wright).

24 Freytag, Anett : **Das palais Stoclet in Brussel vom Garten aus betrachtet**, str. 221-233

25 Frankfurtsku kuhinju je razvila austrijska arhitektica Margarethe Shutte-Lihotzky 1926. god. za potrebe programa socijalnog stanovanja naselja Novi Frankfurt (1925-1930), kojeg je vodio Ernst May. Nova suvremeno opremljena kuhinja, sa ugradbenim i visećim zidnim ormarićima, kontinuiranim radnim ploham, bazirana je na dotadašnjem iskustvu proizvodnje ugradbenih vagonskih i brodskih kuhinja, te studijama američkog inženjera Fredericka Taylora o unapređenju procesa proizvodnje i rada u industriji.

26 Sudjic, Deyan: **B is for Bauhaus, An A-Z of the Modern World**, Penguin, 2015. str.261. *The kitchen has become the symbolic centre of the home in a way that it never used to be, a domestic shrine to the idea of family life and conviviality.*“

27 Slobodnu kompoziciju plana i fasade Le Corbusier je teoretski objasnio na dijagramu *Dom-ino* kuća iz 1914-1915. god., razvijene na osnovu masovne produkcije. Prvi put ga eksperimentalno primjenjuje u naselju Wisenhoff u Stuttgartu 1927. god.

28 Žmegač, Viktor: **Od Baha do Bauhauasa, povijest njemačke kulture**, Matica hrvatska, Zagreb, 2006., str. 689-699.

29 Upotreba drveta i opeke je specifična za skandinavske zemlje. Utzon je upotrebu crvene i crne boje koristio na osnovu svog interesa za kinesku arhitekturu.

30 Naime, zaostavština 19. st. je mala gustoća jednorodnih kuća i velika gustoća stambenih zgrada. Njihovom kombinacijom, prema Le

Corbusieru, nastala bi velika gustoća stanovanja izgradnjom slobodnostojećih visokih stambenih zgrada i nebodera uz postizanje pogodnosti za individualno stanovanje.

31 Welsh, John: **Modern House**, Phaidon Press Limited, London, 2003, str. 9.

32 Bussagli, Marco: **Arhitektura**, Stanek, Varaždin, 2006, str. 366.

33 Venturi, Robert: **Složenosti i protivrečnosti u arhitekturi**, Građevinska knjiga, Beograd, 2003. str.253.

34 Norberg-Shultz, Christian: **Stanovanje - stanište, urbani prostor, kuća**, Građevinska knjiga, Beograd, 1990, str. 103.

4.

HISTORIJSKI PREGLED STAMBENE ARHITEKTURE NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE

Poglavlja koja slijede u knjizi prvenstveno su rezultat terenskog i arhivskog istraživanja, koje je svojom dostupnošću i obimnošću usmjerilo strukturu. Najveći broj primjera stambenih objekata je iz Sarajeva i Mostara.

Pregled stambene arhitekture i kulture stanovanja u Bosni i Hercegovini prikazan je analizom sadržaja za dnevni boravak i društvenih aspekata prema karakterističnim historijskim periodima: period osmanske uprave (16.st-1878), period austro-ugarske uprave (1878-1918), međuratni period ili period Kraljevine Jugoslavije (1918-1940) i period poslije 2.svjetskog rata ili period socijalističke Jugoslavije (1945-1990).

30 individualnih stambenih objekata obrađeno je iz osmanskog perioda. Na tlocrtima je bilo jednostavno odrediti karakter soba za boravak, jer je bio logičan i jasan. 28 individualnih i

kolektivnih stambenih objekata je obrađeno iz austro-ugarskog perioda. 25 individualnih i kolektivnih stambenih objekata je obrađeno iz perioda Kraljevine Jugoslavije. Na nacrtima je rijetko ucrtavan namještaj i ako jeste, onda su ga autori koji su istraživali ovaj period ucrtavali. 22 objekta kolektivnog stanovanja su obrađena iz perioda socijalističke Jugoslavije. Grafički prilozi su uglavnom bili potpuni.

Klasifikacije dnevnog boravka su uspostavljene unutar svakog od ovih perioda, vodeći se prostornim parametrima. To nam je omogućilo dalje promišljanje o stalnosti, postojanosti i neprekidnosti elemenata stambene arhitekture unutar promjenjivosti društvenih konteksta.

4.1.

OSMANSKI PERIOD

Organizacija gradske kuće ovog perioda pripada islamsko-orijentalnom tipu kuće koja se razvila na Balkanu. Kultura gradskog stanovanja proizašla je organskom sintezom tradicionalnih lokalnih i snažnih orijentalno-islamskih elemenata, i to čini njenu specifičnost.

Koncepti po kojima se objekti nižu, formirajući usitnjenu strukturu stambene četvrti tj. mahale, bazirani su na principu urbane kulture osmanskog grada. Kada pogledamo padine historijske jezgre Sarajeva, danas, nažalost, samo na arhivskim fotografijama, jasno se primjećuje taj idejni princip organskog, slobodnog i neusiljenog ugrađivanja objekta u pejzaž i topografiju. Jahiel Finci, tu karakterističnu crtu u sistemu paviljonskog građenja ne vidi samo kao pravilno komponiranje objekata u prirodi nego i kao „poštovanje prirode, koja nije nikada usiljeno data, nego je u cjelini sačuvana“.¹

Gradilo se na osnovu urfa tj. običajnog prava, koje se prenosilo sa generacije na generaciju i imao je snagu zakona, koje svako poštuje kroz kolektivno prihvatanje. Takav pristup je funkcionirao jer je postojala zajednička predstava o životu, jedan usvojeni model građenja i mali broj graditeljskih tipologija. Mada u tom graditeljstvu uvijek postoje granice

u pogledu izbora izraza on se istovremeno može uklopiti u mnoge različite prostorne situacije. Od polovine 19.st. se gradilo prema građevinskoj regulativi propisanoj medžellom, koja se odnosila na cijelo carstvo.² Od materijala, dominira drvo u konstrukciji, pokrovu, namještaju i dekoraciji, a zastupljeni su još: kamen, ćerpič, ćeramida, nepečena ilovača i pleter. Iskoristivost građevinskog zemljišta unutar gradova je bila 60-80 st./ ha.

Slika 82 i 83: Sarajevska mahala

Slika 84: Panorama Počitelja

Stambenu arhitekturu ovog perioda isključivo čine individualni privatni ansambli, koji se sastoje od jednospratne kuće, avlije (gospodarskog prostora) i bašte (vrt, voćnjak ili povrtnjak sa tekućom vodom) ograđenih avlijskim zidom. Rijetki su primjeri kuća u nizu sa zajedničkim krovom, kao jedini objekti udružene izgradnje, građene po istom principu kao individualne kuće. Karakterističan tip stambeno-odbrambenog

Slika 85: Kršlakova kuća u Jajcu, 18.-19.st. Slika 86: Kuća u Varešu

kompleksa, kojeg čini višespratna kula sa kućama tzv. odžaci-
ma, građenog uglavnom izvan gradova, na imanjima feudala-
ca ili vojnih zapovjednika, razvio se na graničnim područjima
carstva.³ Krajem 19. stoljeća nastupaju intenzivnije društvene
i ekonomske promjene, pa se grade gradske kuće sa dva sprata,
poput Muslibegovića kuće u Mostaru, izgrađene 1875. godine.⁴

Slika 87: Stambeni kompleks Velagićevina,
18.-19.st., Blagaj

Podjela stambene arhitekture

Džemal Čelić u svom osvrtu na
stambenu kulturu unutar cjelo-
vitog pregleda umjetnosti na tlu
Bosne i Hercegovine, pojašnjava

nam osnovnu tipološku podjelu stambenih objekata osmanskog
perioda baziranu na regionalnom izričaju:⁵

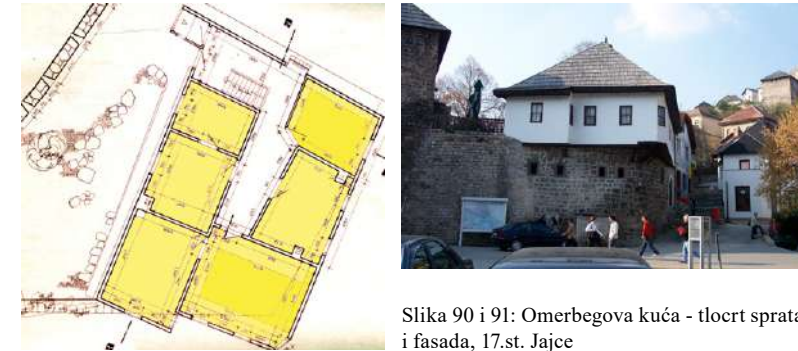
- kuće Hercegovine i jugozapadne Bosne sinteza su orijentalnih i mediteranskih utjecaja; mediteransko-orijentalna kuća;
- kuće centralne Bosne sinteza su orijentalnih i oslabljenih utjecaja dinarske kuće; kontinentalno-orijentalna;
- kuće Sarajeva i Foče sinteza su orijentalnih i neznatno određenih specifičnosti podneblja;

Svi navedeni tipovi imaju svoja specifična oblikovna obilježja, proizašla iz rješavanja problema u određenim klimatskim uvjetima kroz primjenu: materijala, oblika krova - vrsta pokrova i načina prožimanja unutarnjeg i vanjskog prostora. Naravno, u okviru ove podjele razvili su se podtipovi koji svakom naselju daju njegovu ambijentalnu vrijednost, koja je pretežno bazirana na načinu prilagođavanja objekta terenu i ekonomsko-privrednoj moći naselja. Tako se u Hercegovini počiteljska kuća razlikuje od mostarske, a u centralnoj Bosni travnička od jajačke kuće.

Slika 88: Resulbegovića kuća,
18.st., Trebinje

Slika 89: Saburina kuća, Sarajevo

Slika 90 i 91: Omerbegova kuća - tlocrt sprata i fasada, 17.st. Jajce

Stambena arhitektura ovog perioda je vernakularna arhitektura nastala radom narodnih graditelja ili dundera, udruženih u dunderski esnaf.⁶ Zanatstvo je bilo veoma razvijeno i rašireno - posebno se ističu stolari ili dogramadžije zbog izuzetno vrijednih primjera drvorezbarstva u kućama ovog perioda.

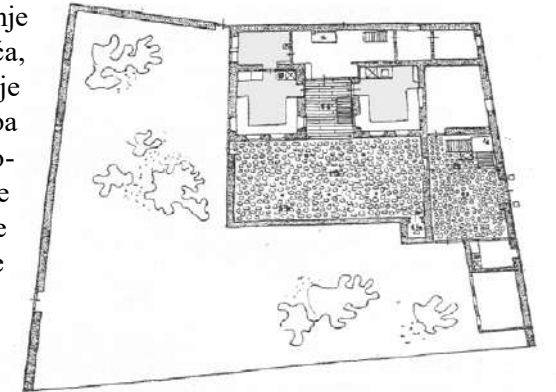
Elementi unutarnje prostorne organizacije kuće

Organizacija stambenih sadržaja na cijelom području počiva na jednom istom konceptu zasnovanom na multipliciranju osnovne stambene jedinice - fleksibilne i multifunkcionalne sobe oko jezgra kuće - stambenog predsoblja kako u horizontalnom, tako i u vertikalnom smislu. Dakle, krajnji rezultat ove stambene organizacije je različit stepen otvorenosti i oblika predsoblja, te broja i načina plasiranja soba oko njega.⁷ Predsoblje ima funkciju proširene komunikacije, unutar kojeg

su redovno smještene stepenice, prostor za odmor i okupljanje porodice. Glavna karakteristika soba je integriranost svih stambenih sadržaja: odmaranja, druženja, primanja gostiju, objedovanja, spavanja i održavanja lične higijene. Svaka soba je pripadala jednoj porodici, starijim roditeljima, sinovima sa njihovim porodicama, a manje sobe su služile za boravak djece i sluškinja. Preostale prostorije su: kuhinja (mutvak ili siguraća kuća) i ostava (ćiler ili hudžera). Prostor iznad kuhinje na spratu se koristio kao

dimnjačara za sušenje mesa, voća i povrća, a iznad ostave je najčešće bila garderoba (sandukhana). Za područje Banje Luke je specifično postavljanje kuhinje na sprat, dok je u bogatijim kućama i u Hercegovini kuhinja bila izdvojen objekt u avliji. Zahod je uvijek bio izdvojen u avliji.

Razlike koje su se javljale među kućama nisu bile vjerskog, nego klasno-imovinskog karaktera. Ukoliko se radilo o bogatijim kućama, onda je postojala horizontalna podjela kompleksa na muški haremluk - javni dio i ženski selamluk - privatni

Slika 92 i 93: Kuća Alije Đerzeleza - tlocrt prizemlja i fasada sa divanhanom i doksatom, 17.st., Sarajevo

dio unutar dvorišta i kuće. Zatim, često se javljala vertikalna podjela kuće na prizemni zimski dio i spratni ljetnji dio. Banja Luka i Jajce su povodom pitanja vertikalne podjele prostora za boravak izuzeci, jer se kod njih samo stanovalo na spratu. Donje sobe su se koristile za ekonomske potrebe, ili bi kod imućnijih porodica jedna soba u prizemlju predstavljala mušku sobu. Naime, razlog je, opet, sama kultura stanovanja koja se prilagodila „životu u blizini granice“ i, u slučaju Jajca, još izrazito strmom terenu (pa su po dvije etaže bile poluukopane) i često nedovoljnom prostoru za razvoj stambenih aglomeracija (avlijskih kompleksa sa zidovima).

Čovjek je mjerilo arhitekture, te se kuća sadržajima i dimenzijama prilagođava njemu. Shvatanje ovozemaljskog svijeta kao prolaznog se očitivalo kroz skromnu i jednostavnu, ali funkcionalnu opremu prostorija. Egzistencijalna i organska povezanost sa prirodom - kao izvornim ambijentom tj. replikom raja se očitivala kroz boravak u prirodi, što više osvijetljenim, osunčanim, prozračnim i čistim prostorima. Stepennost privatnosti je izrazito naglašen i gradiran od nivoa naselja pa do kuće. Izražen je kroz podjelu stambenog kompleksa na privatno i javno - s obzirom na to da je to rodovsko i klanско društvo, pripadnici istog sloja imaju pristup u privatnije prostorije, a ostali poslovni ljudi samo u javni dio kuće; svaka soba predstavlja utočište za sebe pružajući mogućnost kontemplacije. Značaj familije je izrazito naglašen kroz rodovske veze, povlašten i zaštitnički položaj žene koja je nositelj porodičnog života. Društveni odnosi se odvijaju prema već utvrđenim pravilima privatnosti u kući kao mjestima društvenog susretanja i druženja, a svi ostali (vjerski, privredni i obrazovni) u čaršiji.

Skoro cijela kuća bila je jedan veliki prostor za boravak i odmor tokom dana, jer su ti sadržaji, manjeg ili većeg karaktera, predviđeni u svakoj sobi i predsoblju. Ili, možemo reći kako osnovni koncept kuće čini organizacija prostorija za boravak, koje se dijele prema poziciji i dimenzijama:

1. halvat i halvatići - sobe i sobice u prizemlju;
2. hajat - hol ili poluotvoreno predsoblje u prizemlju koje je u direktnom kontaktu sa avlijom ili vrtom; njegova se vežu mutvak i drugi pomoćni ili gospodarski sadržaji;
3. čardak i čardačići (čošak u Hercegovini) - sobe i sobice na spratu najčešće prepuštene sa doksatima;
4. divanhana (tavan u Hercegovini) - hol ili poluotvoreno predsoblje na spratu orijentirano ka avliji ili vrtu; često prepušteno;
5. k a m e r i j a (jazluk u Hercegovini) - prepušteni i uzdignuti, za jednu stepenicu, dio divanhane sa mušapcima i jastucima; za razliku od divanhane ne služi kao komunikacija; omogućava najbolje vizure iz kuće prema okolini ili avliji.

Slika 94: Drvorezbareni elementi divanhane Svrzine kuće, 18.st., Sarajevo

Slika 95: Haremlik sa divanhanom i kamerijom, Svrzina kuća, 18.st., Sarajevo

Slika 96: Hajat i tavan Bišćevića kuće, 17.st., Mostar

samostalne jedinice zahvaljujući direktnoj vezi sa predsobljem i potpunoj opremljenosti namještajem. Njihov višefunkcionalni identitet je proizlazio iz vrste i karakteristika namještaja koji se dijeli u dvije grupe:

1. Ugradbeni namještaj koji se nizao duž zidova, te tako ostavljao slobodan centralni prostor. Sastojao se od sećije ili minderluka (široka i nepokretna klupa) postavljane najčešće pored prozora. Zatim, musandere, postavljene na zidu do ulaza, koja je predstavljala komplet ugrađenih plakara izdiferenciranih prema namjeni na dušekluk za spremanje posteljine, na hamamdžik ili banjicu sa prostorom za peć, te jedan ili više dolafa - ormarića za ostavljanje raznih potrepština.⁹

Smjernice koje su uvjetovale način slaganja ovih prostora su vizure - najljepši pogledi koji su se pružali iz kuće niz padinu ili na ambijent u kojem se nalazi, a da se pri tome ne zaklanja pogled komšijama prema načelu običajnog zakona – “*pravona vidik*”⁸. Halvati i čardaci su mogli djelovati kao

samostalne jedinice zahvaljujući direktnoj vezi sa predsobljem i potpunoj opremljenosti namještajem. Njihov višefunkcionalni identitet je proizlazio iz vrste i karakteristika namještaja koji se dijeli u dvije grupe:

1. Ugradbeni namještaj koji se nizao duž zidova, te tako ostavljao slobodan centralni prostor. Sastojao se od sećije ili minderluka (široka i nepokretna klupa) postavljane najčešće pored prozora. Zatim, musandere, postavljene na zidu do ulaza, koja je predstavljala komplet ugrađenih plakara izdiferenciranih prema namjeni na dušekluk za spremanje posteljine, na hamamdžik ili banjicu sa prostorom za peć, te jedan ili više dolafa - ormarića za ostavljanje raznih potrepština.⁹

Smjernice koje su uvjetovale način slaganja ovih prostora su vizure - najljepši pogledi koji su se pružali iz kuće niz padinu ili na ambijent u kojem se nalazi, a da se pri tome ne zaklanja pogled komšijama prema načelu običajnog zakona – “*pravona vidik*”⁸. Halvati i čardaci su mogli djelovati kao

Slika 97: Dnevna namjena sobe, Bišćevića kuće, 17.st., Mostar

Međutim, samo su bogatije kuće u svakoj sobi imale banjicu, a nerijetko pravilo je bilo da bračni par mora imati u svojoj sobi banjicu. Dodatni ugradbeni elementi su bile rafe ili police koje su išle preko (svih) zidova sobe na istoj visini i u istoj dekoraciji kao i rafa iznad musandere, zatim, manji dolafi ugrađeni u zid. Također, fiksni dio sobe je predstavljao i otvoreni odžak (kahve odžak) - kamin, mada nije bio obavezan i čest u svim sobama.

2. Pokretni lagani namještaj čijim je korištenjem soba poprimala funkciju trpezarije (postavljanjem sofe - niske sinije ili demirlije na nogarima), sobe za druženje, odmor i primanje gostiju (unošenjem mangale sa žarom i pribora za kafu, stolića ili peškuna) i noću spavaonice (pospremanjem sobe za prostiranje posteljine iz dušekluka). Među ove elemente ubrajaju se i sehara ili sanduk u kojoj se čuvala garderoba.

Tipološka podjela unutarne prostorne organizacije kuće

Obuhvatnom polazištu za istraživanje razvoja, klasifikacije i tipologije organizacije tradicionalnog stambenog ansambla značajno su doprinijeli Dušan Grabrijan i Juraj Neidhardt istraživanjima sarajevskih mahala, te sugerirali osnovu za valorizaciju njihovih arhitektonskih i urbanističkih vrijednosti. Kao sintezu uspostavili su tipologiju horizontalne organizacije stambene površine prema embrionalnom razvoju kuće na:

embrionalni, centrični i ekscentrični tlocrt prizemlja.¹⁰

Embrionalna jedinica zauzima sklop od samo jedne sobe i predsoblja. Uvođenjem više soba, dodavanjem mutvaka na račun površine hajata, ili ne „okrnjujući“ hajat, tlocrti se usložnjavaju, pa se dobijaju varijante razvijenijeg embrionalnog i ekscentrično-embrionalnog tlocrta. Ova podjela, kao i Sedad Eldamova tipološka podjela turske kuće, polazi od njenog središta-predsoblja. Ali, dok Eldam polazi od karaktera predsoblja, dvojica autora polaze od kompozicije tlocrta koji nastaje uslovno simetričnim ili uslovno asimetričnim formiranjem prostorija oko predsoblja.

Najveći broj objekata je imao koncentriranu kompoziciju, a embrionalna kompozicija je bila znatnije zastupljena u Hercegovini, vjerovatno zbog toplije klime). Podtipovi sa unutarnjim holom su bili izraženiji u sjevernoj i centralnoj Bosni.

Sabira Husedžinović je primijenila tipologiju banjalučke kuće na bazi odnosa mutvaka „kuće“ ili kuhinje i divanhane – predsoblja na spratu: asimetričan položaj mutvaka u odnosu na divanhanu; divanhana i mutvak zauzimaju središnji dio; perimetralan položaj mutvaka u odnosu na divanhanu (koja tada sama zauzima centralni dio).¹¹ Međutim, sve se one ubrajaju u tip centrične kompozicije, odnosno tip osmanske kuće sa unutarnjim ili centralnim holom.

Ilustracija 2a: Formirajući elementi prostora za dnevni boravak

1. Dnevni boravak čini grupa multifunkcionalnih soba orijentiranih oko predsoblja (otvorenog, poluotvorenog i zatvorenog tipa), te prema svom položaju i veličini zauzima skoro cjelinu kuće.

2. Komunikacija između sobe i pretprostora je bila direktna, putem jednokrlnih vrata. Sobe su međusobno bilo rijetko direktno povezane, ali postoji nekoliko primjera povezivanja sa manjim sobama. Hodne linije unutar sobe su bile veoma jednostavne zahvaljujući slobodnom, praznom centralnom prostoru.

3. Namještaj je ugradbeni i mobilni za postizanje fleksibilnosti prostorije.

4. Zaštitu od insolacije u svim područjima činili su: istaknute strehama, mušapci, i zelenilom u baštama. U Hercegovini su izrazito primjenjivani vanjski prozorski kapci.

5. Fotokoeфицијent je zastupljen od 1/16 do 1/4 u sobama. Tako je u prizemlju, uglavnom, manji koeficiјent, i to od 1/15 do 1/12, a u sobama na spratu dominira od 1/8 do 1/6. Predsoblja, naročito kamerije, imaju najveće koeficiјente - od 1/4 do 1/2. Zastupljenost u odnosu na regije je podjednaka. U Hercegovini, uglavnom, dominiraju veći koeficiјenti, dok u Sarajevu, Banjoj Luci i Gradačcu dominiraju srednje vrijednosti, a u Jajcu i Foči mali koeficiјenti.

6. Shodno tome, soba i nije mogla imati samo jednu orijentaciju. Kod postavljanja objekata, bile su zastupljene sve četiri orijentacije. Može se izdvojiti Mostar u kojem dominiraju južna i sjeverna orijentacija, a u Sarajevu istočna, južna i zapadna.

7. Vizure se mogu podijeliti na one koje se pružaju iz privatnog dijela prema ženskom dvorištu, vrtu i prema ulici i na one koje se pružaju iz javnog dijela kuće prema ulici i muškom dijelu dvorišta.

8. Otvori se nalaze duž dva ili tri zida, a rjeđe duž jednog zida (čest je slučaj u Banjoj Luci i Jajcu). Protežu se u ritmičnom nizu, tvoreći „prozorsku traku“ ili na približno jednakom razmaku sa simetričnim položajem u sobi. Na jednom zidu se, uglavnom, nalaze dva do tri prozora, dok npr. Svrzina kuća u ženskom halvatu ima pet prozora na jednom zidu. Rijetki su primjeri asimetričnog položaja prozora, i oni se, uglavnom, javljaju kod samo jednog prozora na zidu.

9. Odnos sa vanjskim prostorom je ostvaren putem doksata, niza prozorskih otvora, kamerije i divanhane - koje su Hercegovini, uglavnom, otvorenog tipa, u Sarajevu poluotvorenog, a u centralnim dijelovima Bosne zatvorenog tipa.

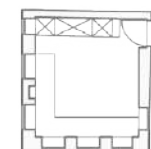
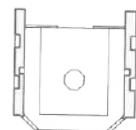
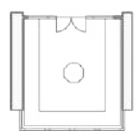
10. Sobe su bile jednostavnog pravougaonog i kvadratnog oblika, posebno velike sobe. Ali ima i primjera gdje se objekt, kao npr. u Počitelju, prilagođavao terenu, pa tlocrt ima nepravilni pravougaoni oblik. Predsoblja, divanhana sa kamerijom ili sama, češće su imala transformiran geometrijski oblik nastao dodavanjem ili preklapanjem površina. Jedino su predsoblja unutar objekata, tipa unutarnjeg ili centralnog hola, bila jednostavnog pravougaonog oblika npr. Muslibegovića kuća u Mostaru. Para-

peti su veoma niski, kao i visina sećije, što je prozlazilo iz načina korištenja sobe: sjedenje podvijenih nogu na sećiji i sjedenje na ćilimu za vrijeme jela, kao i spavanje na podu. Svijetla visina prostorije je 210-230 cm. Dakle, cjelokupan horizont je bio niži, te je čovjek dominirao u tom prostoru kojeg karakterizira intimno i humano mjerilo.

11. Enterijer je jednostavno opremljen, ali je razvijenom primjenom bogatog drvorezbarstva veoma raskošno dekoriran. Primjenjivani su isključivo floralni, geometrijski i kaligrafski motivi prilikom ukrašavanja vrata, stropova-šiša, musandera, rafa, dolafa, stupova, greda i lučnih natprozornika, mada su evidentirani i motivi preuzeti sa stećaka.

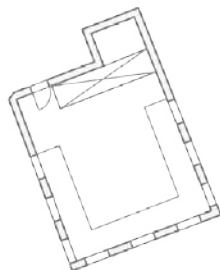
12. Zidovi su bili bijele boje - okrečeni, a pod i plafon od drveta. Sobe su bile bogato opremljene tekstilom - ćilimima i jastucima, te bakrenim posuđem.

trostrani raspored prozora

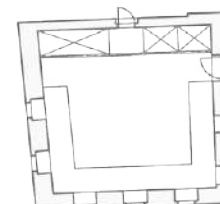

Muslibegovića kuća, sotkrovlje, sprat i prizemlje, Mostar

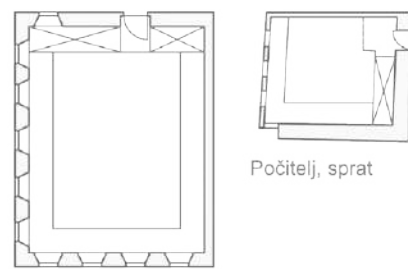
dvostrani raspored prozora

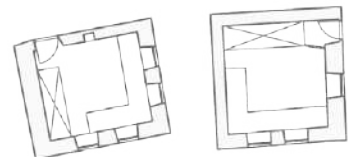
Saburina kuća, sprat, Sarajevo

Hadžišabanovića kuća, prizemlje, Sarajevo

Svrzina kuća, prizemlje, Sarajevo

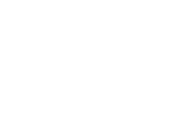
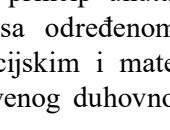
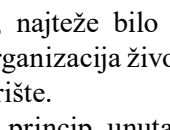
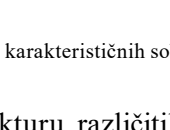

Velagićevina prizemlje, Blagaj

jednostrani raspored prozora

Počitelj, sprat

Organizacija kuće počiva na jednom principu koji je podložan transformacijama a da se pri tome njegova suština ne promijeni. Dakle, počiva na onom istom konceptu „jednog osnovnog principa“ kojeg Ranko Radović definira kao izvorni faktor i kod paladijanskih vila u kojima veliki majstor „polazi od jedinica određene logike i strukture, koje su podložne daljem proširenju ili sakupljanju i kontrakciji“.¹²

Ovim poređenjem želimo konstatirati da kuća ovog perioda, pa tako i prostor dnevnog boravka, nosi u sebi vanvremenske, univerzalne, vrijednosti koje su tokom vremena i ugrađivane kroz arhitekturu različitih podneblja. Tako nam je kod ove arhitekture, najteže bilo vršiti segmentnu analizu, jer cijeli koncept i organizacija života se prožimaju i stapaju kroz objekt, baštu i dvorište. Dakle, isti princip unutarnje prostorne organizacije se primjenjivao sa određenom promjenljivošću kroz prilagođavanje lokacijskim i materijalnim uvjetima, ali uvijek unutar jedinstvenog duhovnog okvira i funkcionalnog pristupa.

Crtež 1: Tlocrti karakterističnih soba

Sinteza rezultata

Prostor dnevnog boravka tj- kuća baziran je na tri aspekta: kružna cirkulacija; segmentna prostorna vertikalna cjelina pretprostora (vanjsko natkriveno stepenište koje povezuje gornji i donji nivo) i segmentna horizontalna prostorna cjelina - sadržaj koji se iz sobe prenosi na pretprostor; te vizuelna „polupropusnost“ organske modulacije arhitektonskog prostora.

Ipak, aspekti kulture življenja su ti koji su određivali unutrašnju prostornu organizaciju kuće, kroz dosljedno odavanje značaja privatnosti porodice i kvalitetu njenog življenja, podstaknuto filozofsko-religijskim aspektom vremena.

Društveni svjetonazor se temeljio na islamskim vjerskim principima, prema kojima je sultan bio i vjerski i državni poglavar. Primjenjivali su se šerijatski zakoni, i naglašavala rodovska veza. Značajnu bazu u razvoju gradova je imao vakufski sistem, koji je bio baziran na principima islamske religije i ekonomske samoodrživosti.¹³ Na čelu velike porodice, koju čine sinovi sa svojim porodicama, je otac ili najstariji sin - kao imam u vjerskoj strukturi. Vjerskim propisima se nalagalo redovno održavanje higijene tijela i sprečavanje prodora nečistoće u kuću: papučluk u avliji, podjela na privatni čisti dio i javni prljaviji dio, postavljanje zahoda uvijek izvan korpusa kuće, banjice u sobama, abdesthane u predsobljima. Odnos prema prirodi je

Slika 98: Sofra – namjena sobe za ručavanje, Svrzina kuće, 18.st., Sarajevo

Slika 99: Ugradbeni namještaj- hamamdžik i musandera, Svrzina kuća, 18.st., Sarajevo

intenzivan i naglašen kroz boravak u baštama- cvijeće, protočna voda i česme.

Ali, u okviru društvenih parametara kao modifikator se javlja ekonomski aspekt usljed koga su se razvili niži i viši tipovi podjele na ljetnji i zimski boravak; na selamluk i haremluk pod istim krovom.

Privreda je bazirana na feudalnom sistemu, tj. osmanskom milet-sistemu, gdje zemlja ili posjed predstavlja osnovnu vrijednost po kojoj se mjeri društveni značaj. Tek nakon toga dolaze trgovina i zanatstvo koji se razvijaju zahvaljujući izgradnji gradova. Unutar društvene hijerarhije imućniji sloj čine feudalski, veleposjednici, bogatiji trgovci i rjeđe bogatije zanatlije.

Odstupanja koja se javljaju kod odnosa sa vanjskim prostorom (jer je otvoreniji tip predsoblja u južnim dijelovima) i kod iluminacije i načina zaštite od insolacije su uvjetovana regionalnim atributima. Međutim, može se reći da su klimatski i geografski faktor unutar lokalizama samo modifikatori usljed kojih su se razvili podtipovi.

Slika 100: Namjena sobe za spavanje, Svrzina kuća, 18.st., Sarajevo

(Reference)

1 Finci, Jahiel: Razvoj dispozicije i funkcije u stambenoj kulturi Sarajeva, Zavod za stambenu izgradnju Sarajevo, 1962, str. 12.

2 Medžella je osmanski građanski zakon izdavan postepeno u 16 knjiga od 1869. do 1876. godine. To je službena kodifikacija šerijatskog obaveznog i parničnog prava. (Škaljić. A: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo)

3 Kula je najviši dio kompleksa izgrađena na nekoliko spratova, gdje je zadnji najčešće bio od drveta. Njena funkcija je bila odbrambena i bila je opremljena tako da se u njoj može normalno stanovati neko vrijeme, ukoliko dođe do opsade. Odžak je predstavljao stambeni dio kompleksa, izgrađen odmah do kule. Cijeli kompleks je bio opasan zidom dvorišta, unutar kojeg su se nalazili mutvak, cisterna i ostali gospodarski objekti (Muhasilović, L.: Islamsko - orijentalna kuća, magistarski rad, AFS, str. 60). Ovakvi stambeni kompleksi se mogu naći na cijelom području Balkana koji je bio pod turskom upravom.

4 „Među ostalim promjenama na stambenim objektima krajem 19. vijeka, uzrokovanim promjenama u društvu, jeste i odstupanje od do tada uobičajene varijante, objekta sa prizemljem i spratom. Po ugledu na arhitekturu u prijestolnici (kuće u Istanbulu imaju najmanje dva sprata) i na Mediteranu, uz višu cijenu zemljišta i ugradnju kuće između susjednih objekata počinje se kopati podrum i koristiti potkrovlje.“ Odluka br: 09-02-1001/03-1 “Stambena graditeljska cjelina porodice Muslibegović u Mostaru“ Državne komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Dodatno, ovaj primjer kuće nam pokazuje da se, bez obzira na promjene u društvu i ekonomiji koje su tada polako nastupale, primjenjuje isti koncept organizacije unutarnjeg prostora - prostor za boravak čine multifunkcionalne sobe orijentirane oko centralnog predsoblja koje se proteže (vertikalno sa stepeništem) kroz cijelu kuću, ali je zatvorenog tipa, vjerovatno zbog veće zagađenosti grada,

visine objekta zbog neželjenih pogleda i potrebe za većim komforom.

5 Čelić, Džemal: Gradovi i naselja, u knjizi **Umjetnost Bosne i Hercegovine**, ur. Filipović, M., Svjetlost, Sarajevo, 1987., str. 82-90.

6 Javne reprezentativne objekte i mostove gradili su školovani arhitekti ili neimari. Prema mnogim autorima, svi javni objekti se razlikuju od svojih uzora iz velikih centara samo po skromnijim mjerama i oskudnoj primjeni dekoracije. Jedino su džamije s drvenom munarom autohtono karakteristične, po svojoj velikoj zastupljenosti u bosanskim mahalama i selima.

7 Međutim, otvoreno predsoblje sa stubovima ne nalazi se uvijek u takvom obliku u centralnim i sjevernijim dijelovima Bosne, gdje je on poluotvorenog tipa ili zatvorenog tipa sa prozorskim otvorima i zidovima. Tu je očit klimatski utjecaj, ali se namjena i funkcija tih prostora ne mijenjaju.

8 Nepisana pravila u prostoru - pojam preuzet od Juraja Neidharta.

9 Ukoliko u sobi nije postojala peć, onda se topla voda donosila do hamamdžika.

Širina sećije je najčešće 80-90 cm, a visina od 10 do 30 cm. Širina musandere je od 80 do 120 cm, a visina je bila 20-30 cm ispod stropa, završavajući se isturenim policom- rafom na kojoj se čuvalo ukrasno posuđe ili sušilo voće.

10 Više o tome vidjeti: Neidhardt, Juraj, Grabrijan, Dušan: Arhitektura Bosne i put u savremeno, ČZP Ljudska pravica, Ljubljana, 1957.

11 Husedžinović, Sabira: Dokumenti opstanka, Muzej grada Zenice, Zenica, 2005.

12 Radović, Ranko: Savremena arhitektura – između stalnosti i promjena ideja, Stylos, Novi Sad, 2001., str. 106.

13 „Vakifi ili osnivači vakufa gradili su razne zadužbine u sakralne, prosvjetne i humanitarne svrhe, a za njihovo održavanje su ostavljali gotov novac da se daje na kamate, ili su zavještavali razne nekretnine da se od prihoda tih nekretnina izdržavaju razne zadužbine.“ (Kreševljaković, Hamdija: Izabrana djela II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, str. 38.)

4.2.

AUSTRO-UGARSKI PERIOD

Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Austro-Ugarske Monarhije 1878. godine, od kada njome podjednako upravljaju oba dijela Monarhije. Već na samom početku ovog perioda možemo pratiti snažne promjene u svim segmentima života. Došlo je do direktnog kontakta Istoka i Zapada. Preciznije rečeno, unutar lokalnih ograničenja, dolazi do sučeljavanja između tradicionalnog kulturološkog i arhitektonskog izričaja stoljećima taloženog iz autohtonog miljea pod impaktom Orijenta i prečišćenih i formiranih, pa možda i iscrpljenih, tendencija koje u evropskom urbanizmu i arhitekturi počinju od 18. stoljeća.

Kao jedna od posljedica političke promjene su migracije stanovništva izmijenjena demografska struktura. Najveći broj novopristiglog stanovništva je iz unutarnjih dijelova Monarhije koje radi u upravi i administraciji. Broj stanovnika prema popisima iz 1878. god. je 1.158 440, a iz 1910. god. je 1.898 044. Otvaraju se muzeji, pozorišta i druge naučne i kulturne institucije. Vrš se moderna i sistematična analiza i proučavanje prošlosti i graditeljskog nasljeđa.

Nakon posljednjih decenija, uljulkanih u prevaziđeni, zaostali i sputavajući feudalni sistem, svi novi tokovi i poticaji su civilizacijski ne samo drugačiji nego i napredniji. Grad se modernizuje¹ i planski izgrađuje blokovskom matricom gustih uličnih nizova novih tipologija graditeljskih zdanja sa fasadama koje izražavaju drugačiji arhitektonski jezik i proporcije.² A društveni svjetonazor se počeo temeljiti na težnji ka što većem javnom iskazivanju bogatstva, premoći i raskoši.

Slika 101: Ulični niz ugrađenih zgrada: secesijska vila sa kupolom J.D. Saloma, 1901., J.Vancaš; i najamne zgrade u stilu historicisma, Sarajevo

Slika 102: Secesijska fasada sa erkerima, Sarajevo

Novi građevinski propisi i regulative su sadržani u Građevinskom redu koji je donijela Zemaljska vlada (1880. i 1893. godine) i koji se morao poštivati u Sarajevu a za ostale gradove samo ako to Vlada izričito propiše naredbom.³

Karakteristike stambene arhitekture

Najamni objekti kolektivnog stanovanja sa poslovnim prizemljem dominiraju u vidu stambenih zgrada, koje su bile najraširenije, i stambenih palata. Intenzivno se grade i stambene vile, kao slobodnostojeće zgrade unutar ozelenjenog dvorišta, kao jednoporođične ili djelomično najamne sa dva stana.

Kultura življenja i stanovanja se izmijenila u odnosu na prethodni period, pa tako kuća više ne predstavlja mjesto za odmor i uživanje. Sa preovladavajućom buržoaskom klasom, ona izražava bogatstvo, prestiž i visoki standard. Za razliku od primjera evropskih kuća ovog perioda, ceremonijalni proces ugošćavanja nije bio toliko izražen. Za tu namjenu je služila jedna prostorija, svakako najbolja i najluksuznija za primanje gostiju i održavanje prijema, večera, poetskih i drugih manjih kulturnih zbivanja itd.

Novi način stanovanja nije nudio porodični boravak u prirodnom ambijentu i identifikaciju sa stambenim prostorom. Značaj porodice je potisnut u drugi plan, pridajući veći značaj društvenom aspektu stanovanja prilikom organizacije porodičnog života.

Slika 103: Stambeno-poslovna uglovnica neo-maurskog stila, Sarajevo

Mogućnost postojanja sustanara dodatno narušava privatnost porodičnog života. Društveni odnosi su izmijenjeni tako da druženje nije više ograničeno samo na mahale, avlije i kuće nego se odvija unutar raznih javnih objekata (društveni dom, restorani, kafane itd.) i gradskih otvorenih površina (trgovi, aleje, parkovi i pavi-

Slika 104: Secesijska vila H. Radic, 1904., R. Tonnies, Sarajevo

Slika 105: Vila Kutchera u alpskom stilu, 1895., K. Panek, Sarajevo

Slika 106: Vila W. Stockmana, 1898., Banja Luka

ljoni). Stambeni prostor prvenstveno izražava ekonomsko-socijalni status svog korisnika.

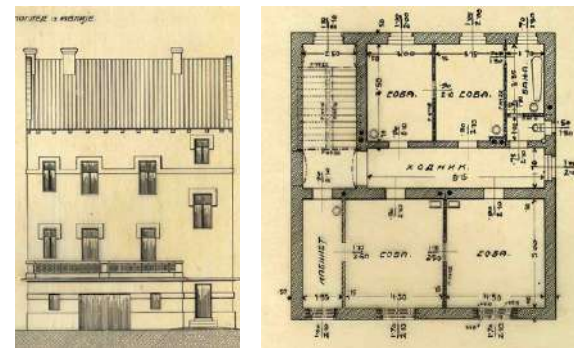
Orijentaciji prostorija prema stranama svijeta se nije posvećivala pažnja, a položaji erkera, balkončića i prozora su imali cilj da se postignu estetski i likovno-oblikovni efekti na fasadama. Tako je tretman fasade i uvjetovao dispoziciju unutar koje se zahtijevalo da najveći broj soba gleda na ulično

Slika 107: Vila Z. Milić, 1902., Banja Luka

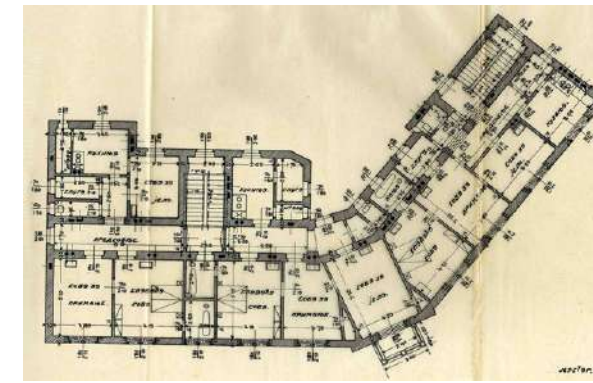
pročelje. Zbog uskih i ugrađenih građevinskih lokacija, sobe se postavljaju kraćom stranom prema ulici, a dužom jedna prema drugoj. Dakle, tlocrtna organizacija je veoma jednostavna i diferencirana na prostorije koje se redaju dvostrano ili trostrano duž dugačkog hodnika, paralelnog sa glavnom fasadom. Cirkulacija je uslovno kružna, jer su sobe međusobno povezane vratima, te im se namjena može lako promijeniti. U takvom rasporedu neka od soba može imati „slijepi položaj“ na uglu, bez direktnog pristupa iz glavnog koridora tj. komunikacije, nego tek iz neke druge sobe.

Na osnovu ovih karakteristika možemo razmotriti moguće klasifikacije⁴ objekata bazirane na: urbanoj markici - ugrađena ili poluugađena zgrada ili zgrada sa jednom, dvije ili tri ulične fasade; kapacitetu etaže - jedna ili više stambenih je-

Slika 108a i b: Tlocrt sprata i dvorišna fasada najamne vile Cereković, 1913., Mostar

dinica na stubištu; unutarljivoj dispoziciji - holski sistem ili koridorski sistem duž kojeg se sobe nižu dvostrano, trostrano ili četverostrano.

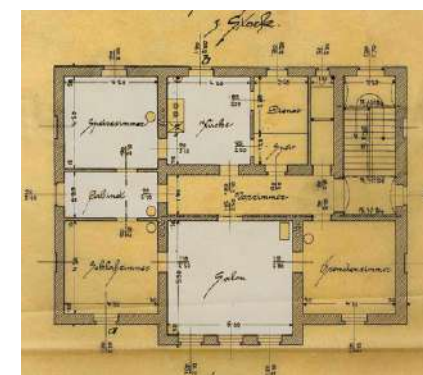

Slika 109: Tlocrt 1. sprata najamne zgrade Dokić, 1909., Mostar

postaju glavni nosioci arhitektonskog zanata. Primjenjuju se importirani elementi evropskog eklekticizma i historicizma u arhitekturi, što predstavlja veliku promjenu u dotadašnjoj arhitektonskoj kulturi, pa se ona teško prihvata. Monarhija je uvođenjem i razvijanjem neo-maurskog stila pokušala pogrešnom interpretacijom „Bosne kao Orijenta“ očuvati njen (nacionalni i kulturološki) identitet. Tek krajem 19. stoljeća

Slika 110a i b: Fasada i tlocrt sprata vile Kajtaž, 1901., Đ. Knežić, Mostar

Akademski obrazovani mladi arhitekti dolaze iz unutarnjih dijelova Monarhije i

pojavom secesije na rubovima Monarhije, paralelno se javlja novi arhitektonski izraz bosanski slog koji crpi inspiraciju iz graditeljske baštine.⁵

Elementi unutarne prostorne organizacije

Centar porodičnog života je bila **stambena kuhinja** u kojoj se boravilo i družilo, kuhalo i objedovalo tokom dana. Uglavnom je orijentirana prema dvorištu i slabo osvijetljena. Česti su slučajevi gdje se kuhinja zajedno sa kupatilom i klozetom, sobom za posluhu i ostavom razvija oko pretprostora - ekonomskog degažmana. Izdvajanje ekonomske grupe na jednu stranu hodnika nasuprot ostalih soba je jedini vid funkcionalne podjele stana. Kupatilo i zahod najčešće indirektno dobivaju svjetlo i zrak. Centar društvenog života u kući je bila **vizitna soba** ili **salon** u kojoj su stanari rijetko boravili, ali je najčešće imala središnji položaj i površinski bila najveća. Preostale sobe unutar stana su imale funkciju spavaćih soba (često direktno vezane za kupatilo), trpezarije, biblioteke, kabineta ili radne sobe. Kabinet je nerijetko bila dugačka i uža prostorija, često vezana za ulazni podest, jer se mogla prenamjenovati u podstanarsku sobu.

Uviđamo da su sadržaji dnevnog boravka izdiferencirani unutar tri vrste prostorija, od kojih su dvije konstantno prisutne u raznim varijantama stanova: **stambena kuhinja** i **salon**. Ukoliko bi objedovanje bilo riješeno izdvojeno, **trpezarija**

bi bila treća prostorija u okviru sadržaja za dnevni boravak. Razlika u površinama između svih soba u stanu često je bila neznatna. Svakako da bi salon trebao imati erker, balkončić ili otvore na dva ili tri fasadna zida, ali to nije uvijek bio slučaj - nekada bi svi ovi atributi pripadali spavaćoj sobi. Ni broj ni veličina prozora nisu se naročito razlikovali po sobama. Iz ove kulture stanovanja proizilazi sljedeća klasifikacija sadržaja dnevnog boravka, prema vrstama prostorija i načinu komunikacije između njih:⁶

1. Stambena kuhinja i salon - objedovanje je u sklopu prostorija,

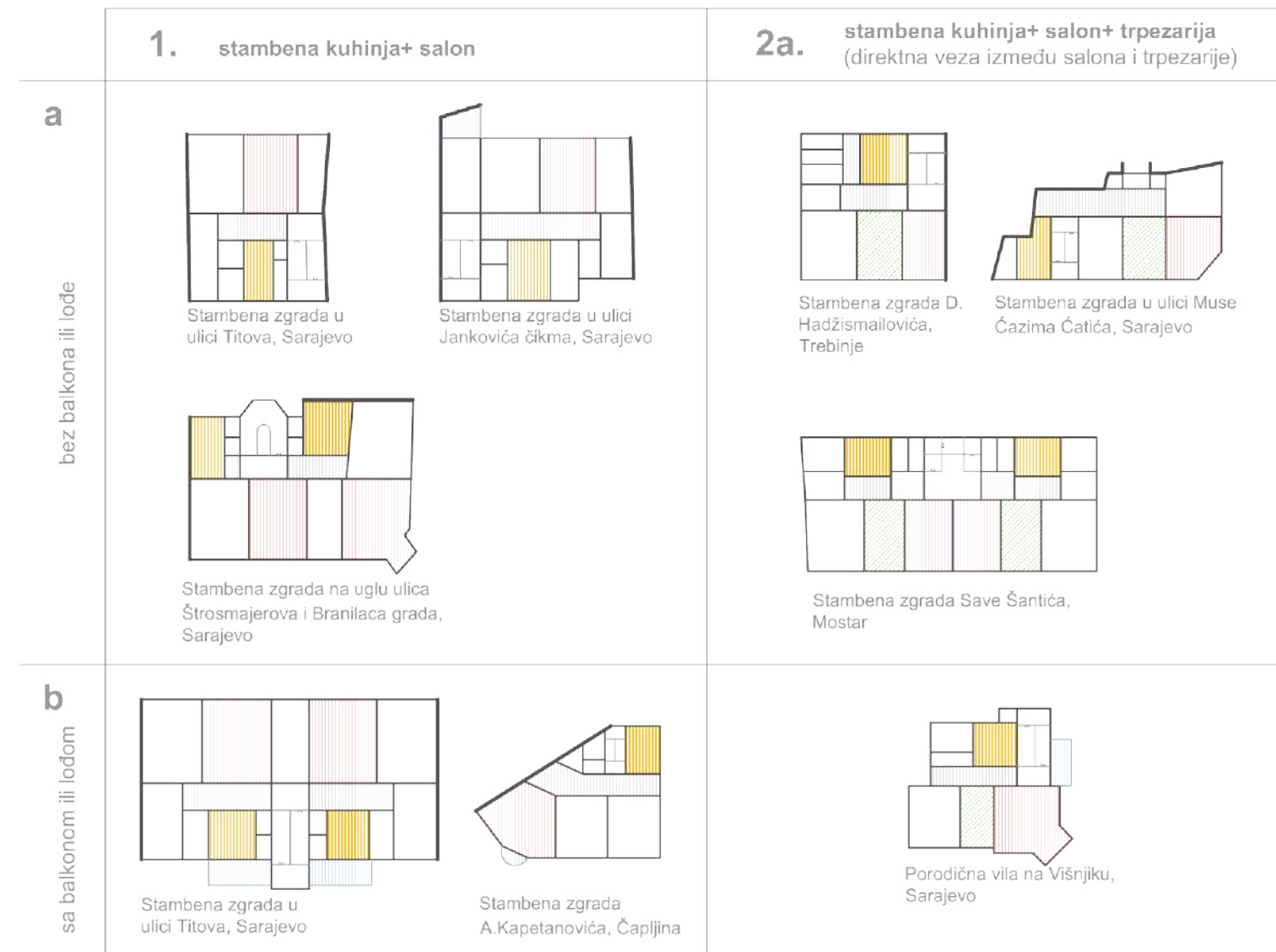
2. Stambena kuhinja, salon i trpezarija (kao izdvojena soba):

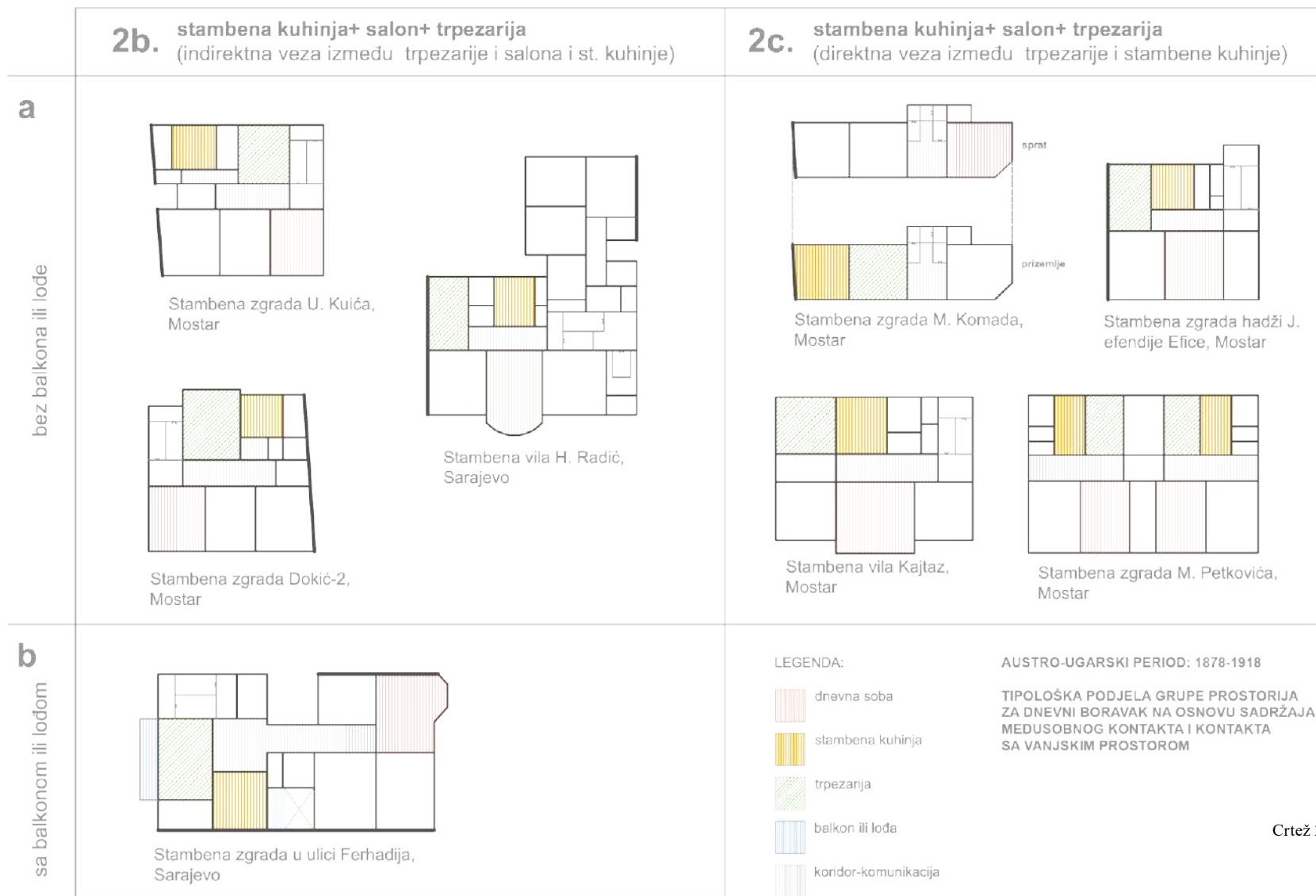
a. Trpezarija je direktno vezana za salon - nalaze se na istoj strani koridora,

b. Trpezarija nije vezana za salon ili za stambenu kuhinju (nalazi se na suprotnoj strani koridora od salona, dakle, u sklopu je „ekonomske grupe“, ali je uvijek vezana za glavni koridor),

c. Trpezarija je direktno vezana za stambenu kuhinju (nalazi se na suprotnoj strani koridora od salona, dakle, u sklopu je „ekonomske grupe“ i nije uvijek vezana za glavni koridor).

Važno je istaći da salon i stambena kuhinja nikada nisu bili direktno povezani. Unutar ove klasifikacije možemo razviti i podtipove na osnovu toga da li stambena kuhinja ili salon imaju direktan kontakt sa vanjskim arhitektonskim prostorom, vrtom, balkonom ili lođom.

Ilustracija 2b: Formirajući elementi prostora za dnevni boravak

1. Sadržaji dnevnog boravka nisu bili koncentrirani unutar stambene jedinice, već razjedinjeni u dvije oprečne funkcionalne grupe stana: stambena kuhinja, trpezarija i salon. Stambena kuhinja je imala više privatni aspekt, a salon javni aspekt stanovanja.

2. Komunikacija se odvijala hodnikom - podužnom centralnom osovinom stana. Salon je direktno vezan sa ovu glavnu komunikaciju, ali u nekim primjerima veza se ostvaruje preko trpezarije. Salon je, također, bio povezan sa ostalim sobama u nizu (mogao je imati vrata na dvije ili tri strane zida) od kojih je svaka imala svoj posebni ulaz iz hodnika. I stambena kuhinja na dva načina ostvaruje vezu sa glavnom komunikacijom: direktno ili indirektno putem ekonomskog degažmana. U prvom slučaju ona služi i kao prohodna soba, jer povezuje ostavu, sobu za poslugu i ponekad zahod. U drugom slučaju javlja se ekonomska funkcionalna grupa, koja povezuje ostavu, djevojačku sobu, zahod, kupatilo, pa se tako komunikacija unutar same kuhinje reducira.

3. Sobe su bile opremljene masivnim drvenim „evropskim“ namještajem, kojeg su činile garniture za sjedenje i ostavljanje stvari. U kuhinji se nalazio zidani šporet i gusani sudoper, a u sobama su bile zidane kaljeve peći.

4. Pretpostavlja se da je zaštita od insolacije vršena putem roletni, a na pojedinim objektima u Hercegovini evidentirane su drvene i metalne škure. Kod nekih objekata u Sarajevu kuhinja

je putem svjetlarnika dobijala indirektno osvjetljenje bez ikakvog efekta insolacije.

5. Iluminacija - fotokoeфицијent je bio zastupljen od 1/4 do 1/13, a najviše između 1/6 i 1/8 od ukupne površine prostorije. U Mostaru je kuhinja imala izrazito mali fotokoeфицијent, oko 1/13.

6. Orijentaciji prema stranama svijeta se nije posvećivala naročita pažnja, pa su evidentirane sve orijentacije. Dominira jednostrana orijentacija, a samo kod 1/4 analiziranih objekata salon ima dvostranu orijentaciju.

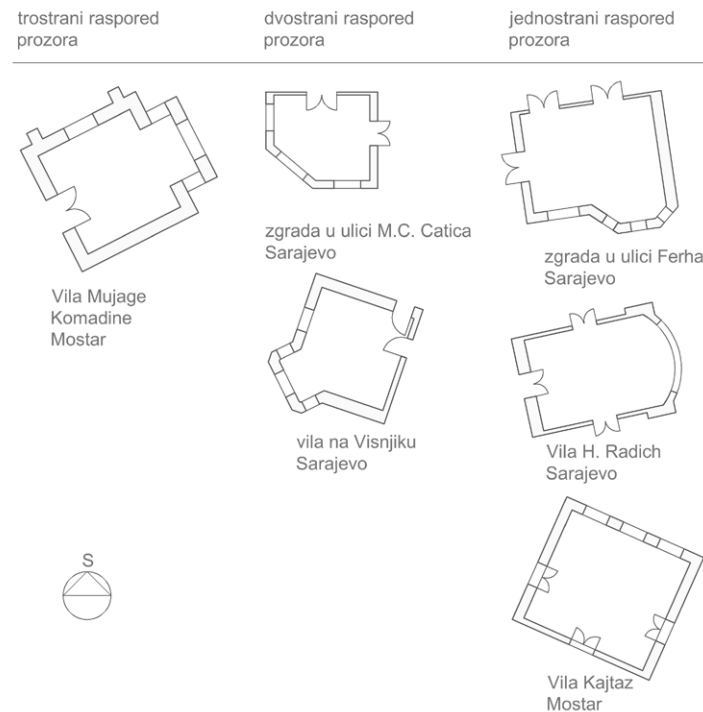
7. Vizure su, naročito putem erkera, izražene kod salona sa pogledom na ulicu ili vrt, dok je stambena kuhinja gledala u ekonomsko ili stražnje dvorište. Kod trpezarije one ovise o rješenjima.

8. U salonu i trpezariji prozori i vrata imaju simetričan položaj. Prozori su, uglavnom, u pravilnom ritmu. S obzirom na prolazak kroz sobe, salon je tako mogao imati dvije ili troje vrata, najčešće dvokrilnih. Kod stambene kuhinje ne postoji određeno pravilo za položaj vrata i prozora, mada je kod prozora dominirao centralni položaj. Kuhinja je mogla imati veliki broj vrata.

9. Kontakt sa vanjskim prostorom se odvijao putem balkona, drvenih lođa i erkera, te terasa i direktnim pristupom u vrt kod vila.

10. Prostorije su kvadratnog i jednostavnog pravougaonog oblika

Crtež 3: Tlocrti karakterističnih salona

kod kojeg je odnos strana bio od 1,2:1 do 1,8:1. Kuhinja je često imala kvadratni oblik, a salon transformiran geometrijski oblik zbog fasadnog istaka (trapezoidnog, polukružnog ili pravougaonog oblika).

11. Dekorativni elementi su štukatura, tapete, zastori.

Sinteza rezultata

Unutarnja prostorna organizacija kuće je bila određena (novim) aspektima kulture življenja unutar evropskog društveno-kulturološkog svjetonazora. Društveni odnosi nisu diktirali razdvajanje privatnog i javnog unutar kuće, pa je javno dominiralo nad privatnim koje se integriralo u potpuno oprečnu funkcionalnu cjelinu - ekonomsku. Interakcija privatnog i javnog aspekta koja se očekuje unutar prostorne organizacije dnevnog boravka je izostala, jer su bili prostorno i funkcionalno polarizirani. Step en privatnosti i značaj porodičnog života su bili zanemareni, pa se nije zahtijevalo promišljeno i humano oblikovanje arhitektonskog prostora namijenjenog za boravak tokom dana, te je šablonski raspored svih soba, sa prolazom kroz njih, bio potpuno prihvatljiv.

Najveći pokretač stanogradnje su bili privatnici, trgovci i imućniji činovnici, čija se logika građenja i iskorištavanja građevinskog zemljišta vodila za obrtom i gomilanjem kapitala. Pa je tako iskorištenost građevinske parcele dosegala i do 95%. Pojavom kućevlasnika nastaje novi vid poslovanja - ubiranje stambene rente, pojava

Slika 111 i 112: Trpezarija i salon- muzejska postavka Despića kuća, Sarajevo

Slika 113: Palata Musafija u stilu bosanskog sloga- detalj fasade, 1913., J.Pospišil, Sarajevo

Slika 114: Fessler vila- detalj fasade, 1897., Đ. Knežić, Mostar

Slika 115: Vila H. Husedžinovića u stilu bosanskog sloga, 1913., J. Vančaš, Banja Luka

građevinskih špekulacija i izgradnja najamnih zgrada.

Tehnološki i ekonomski aspekt su modificirali potrebe stanovanja sa mogućnostima građevinske parcele i željama investitora uz stvaranje shematizirane i jednoobrazne dispozicije. Takvom šablonskom primjenom potpuno je izostao klimatski faktor kao modifikator. Glavni materijali su opeka (zidovi i nadsvođenja), kamen (uglavnom za temelje, ali i za zidove), drvo (stropne konstrukcije i krov) i željezo (traverze). U konstruktivnom sistemu je karakteristična upotreba srednjeg podužnog zida. Uvode se instalacije: električna rasvjeta; vodovodni i kanalizacijski sistem - zahod unutar stana, osavremenjivanje kuhinje umjesto otvorenog ložišta – peći.

(Reference)

1 Modernizacija se odvija izgradnjom hidrocentrala, tvornica, željeznica, savremene pošte, naučnih i kulturnih institucija, riječna korita se reguliraju, uvode se el. rasvjeta i tramvaj itd.

2 U početku nastupa period historicizma unutar kojeg se pristiglo stanovništvo nije identificiralo sa zatečenom kulturom, a niti domicilno sa novom. Ako se govori o kontinuitetu obrade tih fasada u primjeni naslijeđenih vrijednosti (gdje je prednjačio arh. Josip Pospišil), onda su to secesijski elementi poput naglašene strehe, doksata, „čvrstog“ prizemlja i „laganog“ sprata, jakog volumena krova sa badžama. Mada je i tradicionalni unutarnji stambeni prostorni kocept mogao kao ideja poslužiti za nove modele objekata, to je veoma malo izraženo kroz pojedine pokušaje stambenih objekata Josipa Vančaša, gdje se manifestira postavljanjem i povezivanjem masa, forme i dekorativnih elemenata. Dakle, samo kroz tretiranje vanjskog izgleda, a unutarnja prostorna organizacija, ipak, ostaje u popriličnom diskontinuitetu. (Kurto, Nedžad: *Arhitektura Bosne i Hercegovine, razvoj bosanskog stila, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998, str. 250.*)

3 Tako, prema širini ulice bila je propisana maksimalna visina objekta. Novim propisima, „koji se odnose na konstrukciju zgrada (član 40)“ iz protupožarnih razloga, samo uz posebne uvjete (član 42) dopušta se primjena do tada uobičajene bondručne konstrukcije i krova od šindre. Umjesto toga, zahtijeva se upotreba opeke i krovnog pokrivača od nezapaljivog materijala. (Kurto, Nedžad: *Ibid.*, str. 19-20.)

4 U dosadašnjoj literaturi nepoznanica je klasifikacija ili tipološka podjela unutarnje prostorne organizacije stambenih objekata ovog perioda. Razlog možemo pronaći u činjenici da su oni, uglavnom, šablonski izvođeni bez većih kvalitetnih doprinosa u svojim prostornim realizacijama, pa je većina autora svoj istraživački rad usmjerila na fasadne elemente i tretiranje pročelja unutar urbane matrice. Klasifikacija objekata se vrši uglavnom prema tipologijama i primijenjenim stilskim izrazima: historicizam,

eklektizam, secesija, neo-maurski i bosanski slog.

5 Svoje odvajanje od akademizma secesija - *der Zeit ihre Kunst, der Kunst ihre Freiheit*- sve više gradi na ispitivanju zatečenog nasljeđa, te poprima sve više tradiranih oblika inspiriranih lokalnim elementima, prelazeći u novi arhitektonski izraz bosanski slog ili ranu Modernu.

„Tek će bosanski stil postati autentičan izraz jedne kulture koja je spoznala vrijeme i mjesto svog postojanja, da bi se odredila stilom koji je izraz kontinuiteta, ali koji je istovremeno i aktualan, kao i svi drugi evropski pokreti rane Moderne.“ (*Kurto, Nedžad: op.cit.pod.2, str. 228.*)

Bosanski slog se prvi put spominje 1910. god. i neznatan broj djela nastao u okviru ovog pravca pripada ranoj Modernoj. Arhitekti Josip Pospišil, Rudolf Tonnies i Josip Vancaš su put ka novom stilu kod objekata individualnog i kolektivnog stanovanja tražili najčešće u formalnim elementima.

6 Prva tri tipa su podjednako zastupljena unutar Sarajeva i Mostara s tim da je rješavanje balkona ili lođe više primjenjivano u Sarajevu. Treći tip 2c je definiran samo na primjerima mostarskih stambenih zgrada.

4.3.

PERIOD KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Završetkom I svjetskog rata 1918. godine Bosna i Hercegovina ušla je u sastav države Srba, Hrvata i Slovenaca. Prvi put je ostvareno ujedinjenje Južnih Slavena u zajedničku samostalnu državu, koja 1929. godine postaje Kraljevina Jugoslavija. Ovaj kratki period označava ekonomsku i urbanu stagnaciju Bosne i Hercegovine,¹ jer još uvijek nije bio intenziviran proces modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije. Glavni nosioci privrednog i društvenog života su bili trgovci, veleposjednici i imućnije zanatlije - kao reprezentanti svog vremena, novog i modernijeg tehnološkog doba, slobodnije prihvataju ideje moderne arhitekture. Oni predstavljaju društvenu elitu formiranu, kao i drugdje, nakon popratnog vala ekonomskog procvata na svjetskom nivou između 1920-1930. god. To je, svakako, imalo samo skromni odjek na ovim područjima, koji je doprinio nejednakom materijalnom stjecanju i produbljivanju socijalnih razlika.

Nastupajući „novi“ period je popraćen stalnim administrativno-političkim promjenama, koje će rezultirati kasnijim socijalnim nemirima. Traganje za identitetom na naciona-

lnom, vjerskom i etničkom nivou postaje još izraženije i komplikovanije nego u prethodnom periodu. Radnička klasa se sve više organizira kao druga građanska klasa. Broj stanovnika se naglo povećava, pa prema popisima iz 1921. god. iznosi 1.890.440, a iz 1931. god. iznosi 2.323.555.

Međutim, ono što je izgrađeno u ovom periodu je, svakako, nagovještaj jedne kvalitetne i suvremene stambene arhitekture. Bez obzira na svoj značaj, ovaj period je veoma slabo prezentiran, arhiviran i istraživ. Jedan od značajnih protagonista sarajevske moderne, Jahiel Finci, na sljedeći način objašnjava generalne karakteristike tog arhitektonskog izraza:

„Odbacivanje svih pseudostilova sa svojim ukrasima (vijencima, balustradama, girlandama itd.), oblikovanje zgrada kao odraz unutarnje funkcije, projektiranje velikih prozorskih otvora u svrhu dobijanja što više sunca i svjetla i povezivanja s prirodom, isticanje konstrukcije itd. karakteristika je ovog perioda.“²

Prilikom oblikovanja težilo se jednostavnosti, postizanju proporcija i igre svjetla kroz odnose puno-prazno. U ostalim gradovima se, također, osjeti polet modernog izraza, ali u dosta manjem intenzitetu i skromnijeg inventivnog duha i kvaliteta. Evropski poticaji suvremenog gledanja na arhitekturu, pored skromnog i ograničenog djelovanja domaćih avangardnih umjetničkih udruženja, svoju adekvatnu konkretizaciju i realizaciju pronašli su zahvaljujući određenom broju evropski školovanih domaćih arhitekata.³ Grade se i prvi neboderi u Sarajevu.

Prema izrazu i obrazovanju, arhitekti pripadaju „srednjoevropskom modernom graditeljskom krugu“, jer se veliki broj njih školovao u Pragu i Beču, zatim u Beogradu i Zagrebu, a Juraj Neidhart je radio u ateljeu Le Corbusiera. Jezgro ovih naprednih ideja je bilo u Sarajevu.

Ostvarenja ovih arhitekata pokazuju nam da su njihove intencije usmjerene ka iskonskoj ulozi arhitekture koja čovjekovu potrebu za kvalitetnim stanovanjem čini dostojnom stavljajući je na prvo mjesto. Tako se pri kreiranju unutarnjeg stambenog prostora arhitekti rukovode svim onim vanvremenskim atributima stanovanja, koji su već evidentirani i potvrđeni u tradicionalnoj kulturi stanovanja. Možemo, zapravo, reći da je u ovom periodu taj još uvijek snažno prisutan arhitektonski i kulturološki milje predstavljao najplodonosnije tlo za realizaciju modernih ideja, odnosno da je nakratko revitaliziran kontinuitet u kulturi stanovanja.

Djelovanje socijalno-kulturnih udruženja, izdavanje njihovih revija i održavanje platformi sa temama o aktualnim pitanjima se odvija u većim gradskim centrima. Međutim, prisutne su tendencije vraćanja socijalno odgovornoj ulozi

Slika 117: Vila D. Čorovića, I. Rajs, 1940., Sarajevo

Slika 116a i b: Zadrudni dom ŽKPZ, I. Rajs, 1938., Sarajevo

Karakteristike stambene arhitekture

U odnosu na prethodni period najintenzivnija je gradnja gradskih stambenih vila: najamnih ili višeporodičnih gdje je jedan stan za stanovanje, a drugi za ubiranje rente i jednoporodičnih. Vile Mate Baylona, posebno njegova porodična kuća iz 1933. godine u Kranjčevićevoj ulici, predstavljaju rijetke realizacije suvremenog koncepta dnevnog boravka kao višesadržajne prostorne jedinstvene cjeline - gdje se funkcionalne površine unutar prostora prožimaju između kontinuiranih hodnih linija.

I dalje se najvećim dijelom gradi na zatečenim uskim građevinskim lokacijama unutar regulirane mreže ulica. Zemljišna renta je i dalje pokretačka snaga gradskog razvoja, a iskorištenost parcele je 50%.

Stambene zgrade se grade unutar postojećih stambenih nizova i blokova, pa su lokacije i dalje veoma često uske i

arhitekture koja se istovremeno prilagođava investitorima. Naime, stambene i socijalne potrebe siromašnijih slojeva i običnog građanstva počinju zanimati arhitekta.⁴

zahtjevne. Međutim, dispozicije su rezultirale domišljatim, humanim i inovativnim tlocrtnim rješenjima, što pokazuje da su arhitekti koji djeluju vrsni znalci svog zanata. Težilo se postizanju komforne i humane dispozicije stana kroz dobro osunčanje, vizure i provjetranje, uvođenjem centralnog stambenog hola i trodijelne podjele stana na funkcionalne grupe: ekonomsku, intimnu grupu (za spavanje) i grupu za dnevni boravak.

Slika 118: Vila D. Cvitkovića, M. Baylon, 1932., Sarajevo

Slika 119a, b i c: Stambena zgrada L. Ajhbergera – tlocrt i fasada, J. Finci i L. Kabiljo, 1939. Sarajevo

Značaj porodice je naglašen kroz intenzivan porodični život koji se odvija unutar kuće. Društveni odnosi - održavaju se prve javne pozorišne predstave, za razliku od dotadašnjih privatnih (zatvorenih) predstava, ili isključivih aktivnosti pozorišnih grupa. Otvaraju se slikarske izložbe i nastupa „zlatno doba“ novinarstva. Međutim, društvene zabave i kulturna druženja se i dalje odvijaju unutar kuće, kako bi istakli društveni položaj vlasnika. Taj javni aspekt stana postaje ceremonijalniji nego u prethodnom periodu.

U početku u stanogradnji su se primjenjivali isti principi kao i u prethodnom periodu. Tokom cijelog perioda oni će se zadržati pri izgradnji stanova za siromašnije građane i radničke porodice, gdje se zadržavaju životne navike stanovanja-boravka u stambenim kuhinjama, i to mnogo više u manjim mjestima. Ipak, pojedini stanovi u odnosu na prethodni period sadrže određene kvalitetne pomake u životu korisnika, posebno radničke kuće Juraja Neidhardta.⁵

Slika 120: Radnička kuća "Šestorka", J. Neidhardt, 1939-1940., Ilijaš

Upotrebljavaju se savremeni materijali: a.b, staklo, obješena staklena fasada, ravni krov i uvodi se centralno grijanje. Smanjuje se debljina stropne konstrukcije (na 45,0 cm zahvaljujući a.b. betonu) i omogućuje presvođivanje većih raspona, pa se primjenjuju veći prozorski otvori i napušta kruti konstruktivni sistem podužnih zidova. Tako stropna visina stanova iznosi 2,80-3,20m. Nastavlja se upotreba cigle (zidovi) i drveta (krovna konstrukcija).

Elementi unutarnje prostorne organizacije

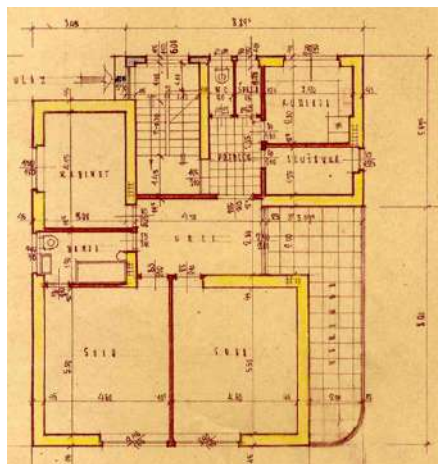
U ovom periodu možemo govoriti o suvremenoj funkcionalnoj podjeli stana u kojoj su sadržaji dnevnog boravka objedinjeni u **grupi prostorija za dnevni boravak: dnevna soba (salon) i stambeni hol**. Stambena kuhinja prestaje biti mjesto

porodičnog okupljanja, dok su orijentacija, vizure, položaj i veličina otvora bili u skladu sa značajem određene sobe. Ne samo da prostorije za boravak dobijaju dovoljno svjetla i sunca putem velikih prozorskih otvora nego to dobijaju i prostorije za spavanje.

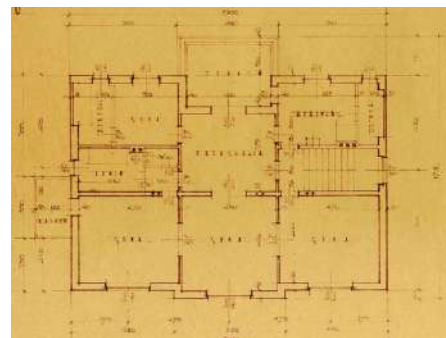
U organizaciji prostora javlja se nova prostorija - stambeni hol, koji je najčešće višenamjenskog karaktera, te ne predstavlja samo centralnu proširenu komunikaciju nego služi kao prostorija za okupljanje porodice, svakodnevni boravak ili prijem gostiju,

objedovanje, igru djece itd. Ali, da bi njegova prostorna vrijednost bila potpuna, neophodno je bilo da bude osvjetljen, ventiliran i vezan za vanjski prostor (vrt, terasu, balkon ili lođu).⁶ Uvode se i dva nova elementa: gospodarsko predsoblje (ispred hola koji povezuje gospodarske prostorije i sanitarni blok) i degažman (koji povezuje spavaće sobe i kupatilo). Oni služe kao komunikacija, ali i tampon-zona u stanu.

Neovisan, prosvijetljen i samopouzdan sloj bogatog građanstva želi da se identificira sa svojom kućom i duhom vremena u kojem živi. Stepen privatnosti je donekle naglašen, te kuća ima ulogu da ponudi adekvatno ugošćavanje, ali i privatno i kvalitetno utočište svojim korisnicima. Javlja se društvena elita, koja, zahvaljujući materijalnom bogatstvu, želi stanovati u komfornim i velikim stanovima unutar vlastite kuće. Naime, izuzev suvremenije estetike u oblikovanju objekata, ona

Slika 122 a i b: Vila A. Hadžiomana - tlocrt sprata i izgled, H. Marašek, Mostar

Slika 121a i b: Vila H. Raševića - tlocrt sprata i fasada, M. Loose, 1939., Mostar

Slika 123: Vila, 1936., N. Fedorov, Banja Luka

tavaju unutar tlocrtne organizacije i izgleda fasada- vanjštine objekta. Kako smo već napomenuli, upotreba erкера, balkona i rasporeda prozora ne zadovoljava samo oblikovne i estetske potrebe fasade nego proizlazi iz unutarnje potrebe i neodvojivi su dio stambenog prostora. Stambeni hol je već prema svom položaju i dimenzijama bio prepoznatljiv. Dnevna soba u odnosu na ostale prostorije (izuzev gospodarskog dijela) površinski se nije puno razlikovala, često ni po orijentaciji u stambenim zgradama, jer se pokušavalo omogućiti i spavaćim sobama dovoljno sunca i svjetla i kontakta sa otvorenim prostorom. U stanovima u kojima nije izvršena dosljedna podjela na grupu za spavanje i grupu za boravak, dnevna soba bi, po pretpostavci, uvijek imala direktnu ili kraću vezu sa stambenim holom ili sa ulaznim predsobljem.

Možemo ponuditi podjelu grupe prostorija za dnevni boravak prema sadržajima koji su je činili, uzimajući u obzir način njihove interakcije i adekvatnost njihovih prostornih kvaliteta:

1. **Dnevna soba**, kada je hol samo proširena komunikacija, jer nije dovoljno dimenzioniran da bi mogao imati dodatni sadržaj, a često nema ni prirodno provjetranje i osvjetljenje;
2. **Dnevna soba sa stambenim holom**, uz mogućnost

može ponuditi kvalitetno očuvanje privatnog života pored rada (ordinacije, kancelarije itd.) i ugošćavanja kao integriranih sadržaja kuće.

U odnosu na prethodni period, karakteri i uloga prostorija jasnije se išči-

radne sobe i trpezarije.

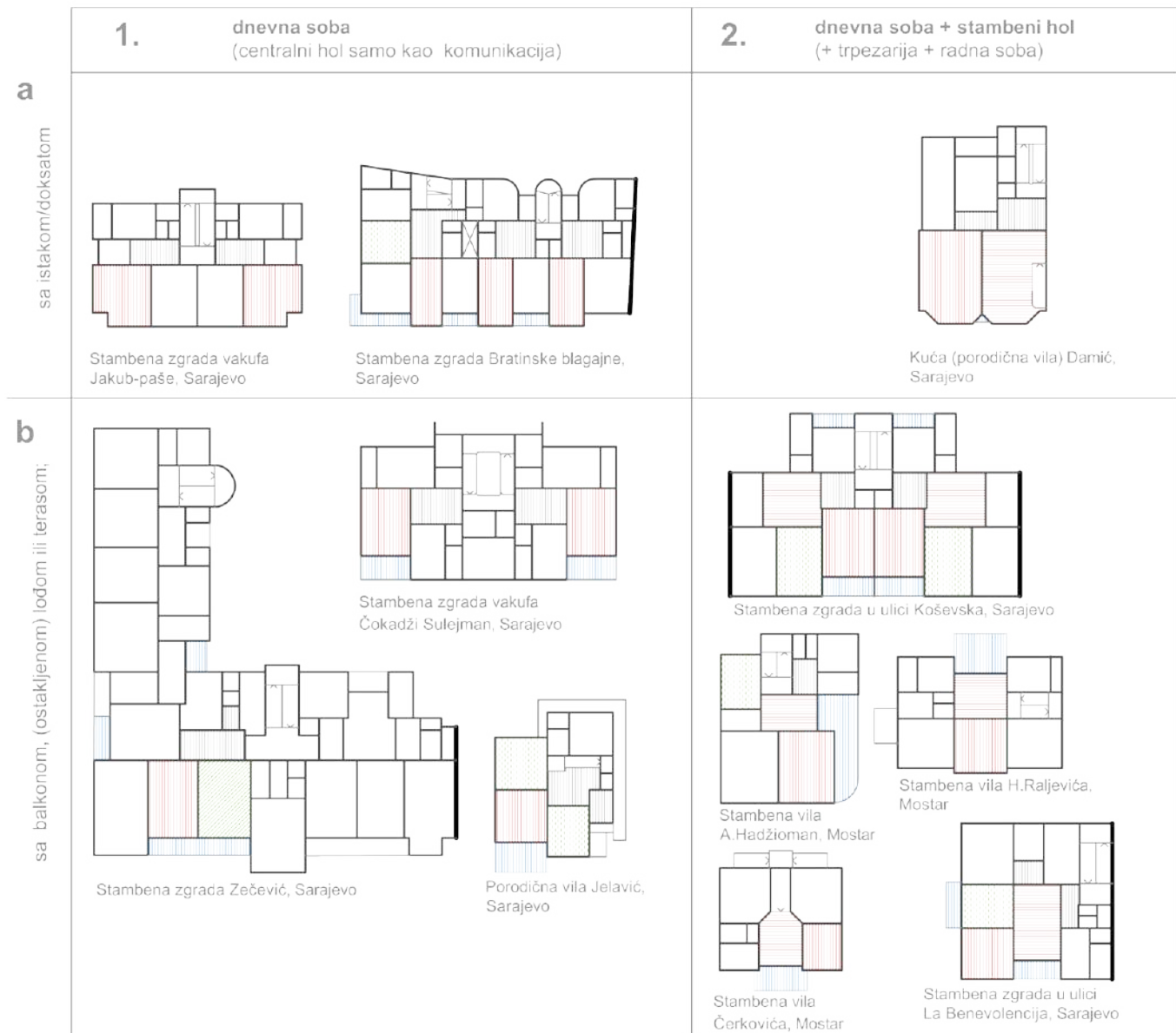
3. **Prelazni oblik: stambena kuhinja + trpezarija ili salon** (ukoliko postoji, hol je riješen kao nešto veća komunikacija);

4. **Dnevni boravak unutar jedinstvene prostorne cjeline na principu „slobodnog plana“** – gdje je tlocrt rasterećen unutarnjih nosivih pregrada, a pregradni zidovi sprata se ne ponavljaju u prizemlju;

Na osnovu kontakta sa vanjskim prostorom definirali smo podtipove:

- a. kontakt putem fasadnog istaka sa „prozorskom trakom“;
- b. kontakt putem arh. vanjskog prostora: terase, balkona, lođe, ostakljene lođe,
- c. bez kontakta.

Višečlanost klasifikacije pokazuje da se radi o jednom plodnom i prelaznom periodu ka novom, drugačijem, arhitektonskom iskazu.

LEGENDA:

PERIOD IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA: 1918-1945

TIPOŠKA PODJELA GRUPE PROSTORIJA ZA DNEVNI BORAVAK NA OSNOVU SADRŽAJA I KONTAKTA SA VANJSKIM PROSTOROM

Crtež 4

Ilustracija 2c: Formirajući elementi prostora za dnevni boravak

1. Arhitektonskim programom grupa prostorija za dnevni boravak je zauzimala najveću integriranu površinu na nivou jedne etaže.

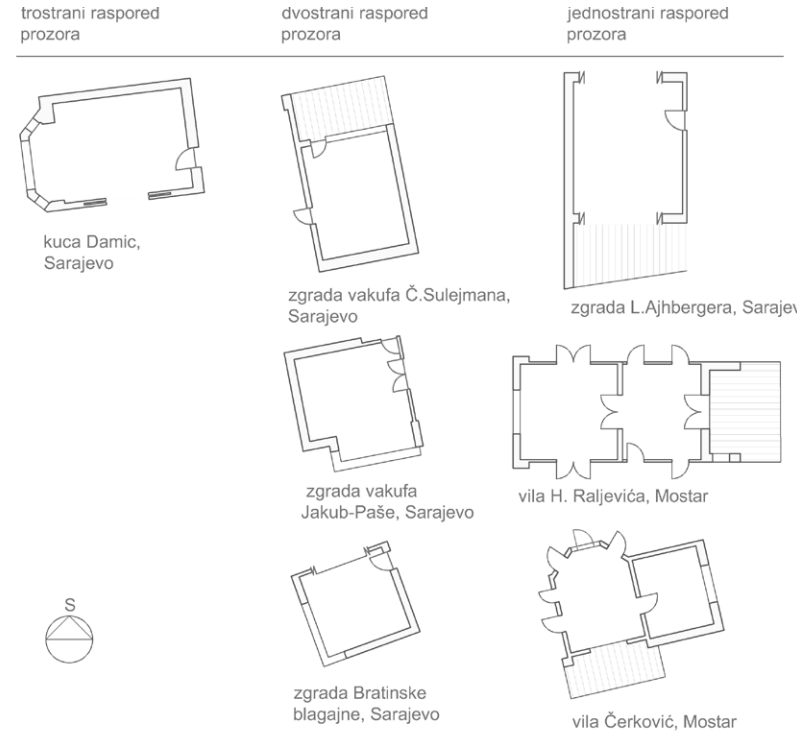
2. Komunikacija se najčešće bazirala na kružnoj cirkulaciji unutar stana ili prostorija za dnevni boravak. Rijetki su primjeri gdje je dnevna soba vezana indirektno za hol (primjer zgrada L. Ajhbergera). Sobe su najčešće povezane međusobno vratima, salon i trpezarija ili salon i spavaća soba (ukoliko ne postoji grupa za spavanje).

3. Namještaj je pravilnog oblika, primjenom novih materijala iskazuje se jednostavnost.

4. Za zaštitu od insolacije se koriste platnene rolete, eslinger rolete, grilje, balkoni, lođe i fasadni istaci.

5. i 6. Dnevna soba:

- Orijentacija objekata u Sarajevu je pretežno južna (jugoistočna i jugozapadna), a u Mostaru, pored južne, više preovladava istočna i jugo-istočna. Fotokoeфицијent iznosi od 1/2 do 1/6 u Sarajevu s tim da je najviše zastupljena 1/6, u Mostaru iznosi od 1/5 do 1/8 (podjednako su zastupljene).
- Vizure su uvijek povoljne - prema zelenilu ili glavnoj ulici.
- Odnos prema vanjskom prostoru u Sarajevu se manifestira kroz realizaciju „prozorskih traka“, erkera i ostakljenih lođa. U Mostaru salon nema izražen kvalitetan kontakt savanjskim prostorom.

Crtež 5: Tlocrti karakterističnih soba – dnevna soba i stambeni hol

- Stambeni hol: dominantno južna i istočna orijentacija (ali su značajno zastupljene i sjeverna i zapadna orijentacija). Fotokoeфицијent se kreće od 1/3 do 1/6 s tim da je najviše zastupljen 1/6. Trpezarija i radna soba: Prostorije sa ovim namjenama često imaju Z orijentaciju i rjeđe J, geometrijski pravougaoni oblik, te fotokoeфицијent od 1/6. Kontakt sa vanjskim prostorom ostvaren je primjenom balkona i erkera.

7. Kod primjera mostarskih stambenih vila vizure su uvijek povoljne, ka zelenilu ili glavnoj ulici, dok kod stambenih zgrada u Sarajevu stambeni hol je, uglavnom, okrenut ka unutarnjem dvorištu - ka središtu kuće - unutarnjem mirnijem dijelu (jedan od izuzetaka je zgrada u Ulici La Benevolencija).

8. Često se koriste dvokrilna ostakljena, klizna (zgrada Damić i vila Jelavić) i harmonika (zgrada L. Ajhbergera) vrata što omogućava cjelovitije povezivanje prostorija u jedinstveni (dnevni) prostor, a ne samo olakšanu komunikaciju. Za ovaj period je karakteristična upotreba prozorskih traka, ugaonih prozora, manjih okruglih prozora i ostakljenih lođa (samo u Sarajevu).

9. Odnos prema vanjskom prostoru u Sarajevu je realiziran putem balkona, na dvorišnim i uličnim fasadama. Zanimljiva je primjena polukružnih erkera (u jednoj ili više visina) i krovnih terasa. Hol u mostarskim stambenim vilama je redovno direktno pove-

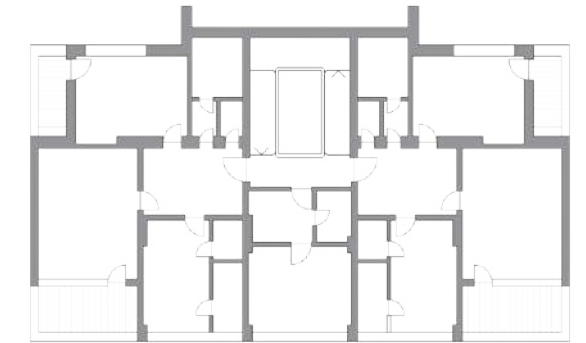

Slika 125a i b: Kuća Damić- tlocrt i fasada, H. Baldazar i D. Smiljanić, 1926., Sarajevo

unutar njega su takve da je veoma teško organizirati stambenu funkciju osim na samom suženom središnjem dijelu.

10. Primjenjuju se jednostavni geometrijski oblici, pravougaonog i češće kvadratnog oblika. Kod pravougaonog oblika odnos strana je zastupljen od 1,3;1,4;1,6; i 2:1. Ukoliko se javlja transformirani oblik, onda je to u rješenjima sa fasadnim istakom.

11. i 12. Obrada vrlo jednostavna, bez primjene dekoracije.

Slika 126a i b: - Stambeno-poslovna zgrada vakufa Č. Sulejmana - tlocrt i bočna fasada, R. Kadić, 1939., Sarajevo

Sinteza rezultata

Obim privatnog stanovanja, ubrajajući oba tipa stambenih vila, realiziran u ovom periodu, izjednačen je sa kolektivnim stanovanjem. Kultura življenja unutar koje je čovjek težio da

Slika 127: Stambena uglovnica vakufa H. Kemaludina, R. Kadić, 1939., Sarajevo

Slika 128: Tipična dvokrilna staklena vrata dnevnog boravka ili stambenog hola

u svom domu, unutar urbane matrice, ostvari maksimalni komfor je odredila koncept dnevnog boravka i u ovom periodu. Potreba za privatnošću je nalogala funkcionalno-prostornu diferenciranost stambenog prostora unutar koga se javlja izdvojena grupa za spavanje, pa tako i dnevnog boravka. Kroz mogućnost izbora u korištenju nekoliko prostorija (stambeni hol, salon ili dnevna soba, trpezarija) koje su uvijek prostorno integrirane i efikasno povezane, ostvarivani su različiti stepeni privatnosti tokom svakodnevnog boravka. Upravo ta prostorna koncentracija sadržaja, uz njihov središnji položaj, više je bila podređena i determinirana značajem zajedničkog porodičnog okupljanja i druženja. Zbog toga, sobe bivaju dovoljno osvijetljene i ventilirane, sa dobrim vizurama, orijentacijom i kontaktom sa vanjskim prostorom. Prema svojim višefunkcionalnim atributima, taj prostor adekvatno služi za prožimanje privatnog i javnog aspekta, zadovoljava potrebu za društvenim okupljanjima. Korištenje pokretnih pregrada omogućava lakše i efikasnije povezivanje prostora. Ali, ono što je bitnije i drugačije u

odnosu na prethodni period, gdje su sve sobe povezivane približno istim dvokrilnim vratima, jeste to da su veličina i vrsta vrata sukladne sa karakterom i značajem sobe - za privatni, javni ili privatno-javni aspekt kuće. Takvo pažljivo oblikovanje i promišljanje unutarnjeg prostora je naročito izraženo kod tipova objekata koji su imali samo dnevnu sobu i trpezariju, a hol je služio samo kao komunikacija (primjer zgrade na Bistriku, kuća Damić itd).

Drugi aspekt koji je odredio ovakav koncept je stručno-filozofski aspekt, kroz snažno jezgro protagonista moderne. Ekonomski aspekt, sloj imućnih poduzetnika u tim idejama prepoznali su svoju mogućnost i prikladan način izražavanja statusa, te ga ispoljili. Može se reći da je uznapredovali tehnološki jezik brže i jednostavnije omogućio provođenje nove humane filozofije oblikovanja kroz korigiranje svih loših aspekata prethodne stambene izgradnje, s obzirom na to da se stambene zgrade izgrađuju na zatečenim građevinskim parcelama. Klimatski aspekt se pronalazi samo u modificiranju potrebe za kontaktom sa vanjskim prostorom, kroz primjenu velikih terasa u Mostaru, a u Sarajevu „zimskih bašta“ u vidu ostakljenih lođa.

(Reference)

- 1 Ako uzmemo u obzir činjenicu da su bogatiji građani bili nosioci građevinskih poduhvata, onda je veoma jasan podatak da je naspram neznatnog broja oskudno izgrađenih javnih objekata (u poređenju sa prethodnim periodom) realiziran veći broj (individualnih) stambenih objekata. Nosioci izgradnje bila su: stambene zadruge, industrijska poduzeća, a zatim nacionalno-kulturna udruženja i vakufska direkcija.
- 2 Finci, Jahiel: Razvoj dispozicije i funkcije u stambenoj kulturi Sarajeva, Zavod za stambenu izgradnju Sarajevo, 1962, str. 42.
- 3 U odnosu na ostale dominantno je prisutan demokratski duh praške škole. U Sarajevu su u tom periodu značajno djelovali sljedeći arhitekti: Helen Baltasar, Mate Baylon, Branko Bunić, Jahiel Finci, Dušan Grabrijan, Reuf Kadić, Muhamed Kadić, Leon Kabiljo, Isidor Reiss, Dušan Smiljanić, Emanuel Šamanek. U Mostaru su bili Miroslav Loose i Hinko Marašek, a u Banjaluci Nikola Fedorov, Ibrahim Salihagić, Suljaga Salihagić, Stojan Borovnica i Bogdan Petrović, Juraj Neidhardt u Zenici i okolnim industrijskim mjestima;
- 4 Tako već od 1918. godine u Sarajevu djeluje kulturno-socijalna organizacija „Radikalno demokratska napredna južnoslovenska omladina-Ra-De-Na“. (Besarović, Risto: Marko Marković o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1968, str. 217.) Krajem 30-tih godina, djeluju umjetnička udruženja poput likovnog „Krug“ i sintetičkog „Collegium Artisticum“ koji pokazuje interes za socijalnu tematiku.
- 5 Jedno od rijetkih naselja ili objekata izgrađenih za radnike su u naselju Kovačići, između Zagrebačke ulice i rijeke Miljacke. Bili su skromni ali dobro osmišljeni objekti od arh. Mate Baylona na (tadašnjem) izvangradskom području - gdje je građevinsko zemljište bilo jeftinije i time opravdalo ovu izgradnju (porušeni su 80-ih godina prošlog stoljeća). Krajem 30-ih godina Juraj Neidhardt gradi nekoliko modernih radničkih

kuća i kompleksa za potrebe industrije u Varešu, Ilijašu, Ljubiji, Brezi i Zenici.

6 Hol kao mjesto okupljanja, svakako, u kontekstu našeg tradicionalnog stanovanja može predstavljati suvremenu interpretaciju višefunkcionalnog hajata i divanhane.

4.4.

PERIOD SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Završetkom II svjetskog rata Bosna i Hercegovina postala je federalna jedinica unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (od 1945. do 1963. god. se zvala Federativna Narodna Republika Jugoslavija). Društveno-politički sistem se bazirao na samoupravnom socijalizmu. Tokom ovog perioda Bosna i Hercegovina, sa Sarajevom kao glavnim gradom, će na svim poljima društvene i privredne djelatnosti doživjeti procvat i napredak.

Ekonomski sistem se bazirao na društvenom vlasništvu i društvenom ili "socijalističkom" samoupravljanju. Strategija obnove zemlje se zasnivala na industrijalizaciji (metalo-prerađivačka, elektro, drvna i prehrambena industrija) na koju je otpadalo 70% od ukupnih investicionih ulaganja, dok se djelomično ulagalo u ostale privredne grane. Izvršena je nacionalizacija imovine. Zastupljena je doktrina marksizma i komunizma uz ideološki polet naroda pod parolom da „čovjek/ radnik gradi svoju državu“. Izgradnja je usmjerena ka objektima od društvenog značaja = duh kolektivismu ispred duha individualizma.¹

Prvi period je obilježen obnovom i izgradnjom zemlje, a tokom cijelog perioda odvija se kontinuirano kretanje stanovništva iz ruralnih područja ka gradovima koji nude bolju mogućnost za zapošljavanje, rješavanje stambenog pitanja i mogućnost školovanja i napredovanja. Naravno, to je povlačilo za sobom mnoge druge probleme s kojima se grad susreće, ali konkretno na polju stanovanja to je dovelo do veoma niskog standarda kulture stanovanja i življenja u prvim poslijeratnim decenijama.

Građevinska djelatnost se razvija uz industrijalizaciju zemlje, konstruktivne inovacije, suvremene materijale, prefabrikaciju, standardizaciju itd. Tako, domaće stolarske radionice zamjenjuje serijska proizvodnja namještaja i rad dizajnerskih projektnih biroa. Grade se različiti i po kapacitetu veliki javni objekti i kompleksi (privredni, kulturni, ugostiteljski, sportski i medicinski) i novi dijelovi gradova prema urbanističkim planovima.² Prema popisima iz 1948. god., broj stanovnika iznosi 2.564.308 i iz 1981. god. iznosi 4.124.256. Dakle, broj sta-

Slika 129: Stambeno naselje Borik, 1970., Banja Luka

Slika 130: Stambeno naselje Sime Matavulja (bivše Ante Jakića), 1978., Banja Luka

Slika 131: Stambene zgrade, J. Neidhardt, 1958., Sarajevo

cijalnom stanogradnjom. Pod pojmom socijalne stanogradnje podrazumijeva se podmirivanje stambenih potreba za najširi krug građanstva, a ne za socijalne slučajeve. Urbanizacija se provodi na konceptu i strategiji funkcionalno zoniranog grada. Većina autora koja su se bavila ovim 45-godišnjim periodom koristi se slijedećom hronološkom podjelom:

- ubrzana poslijeratna obnova tokom 40. i 50. godina, kada se rješavanju stanogradnje prilazilo samo sa aspekta nužnosti;
- period intenzivne višespratne stanogradnje tokom 60. i 70. godina; Od 1970. god. inostrani kapital omogućava intenzivnu graditeljsku djelatnost i polovinom tog perioda stambena izgradnja je doživjela vrhunac.
- posljednji period tokom 80. godina - kada postepeno intenzitet stanogradnje opada, ali kvalitet raste.

U prvim poslijeratnim godinama u Sarajevu je, prema projektu Reufa i Muhameda Kadića, izgrađen stambeni ansambl na Džidžikovcu.³ Prolazeći kao šetač između ovih stambenih lamela, postavljenih paralelno niz padinu na atraktivnoj gradskoj

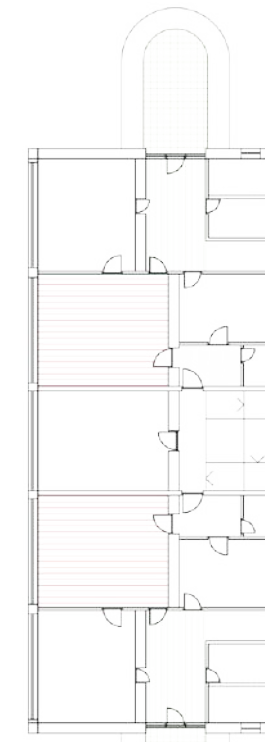
novnika se udvostručio u odnosu na početak stoljeća.

Najveći dio ovog perioda kako na evropskom planu, tako i na području bivše Jugoslavije obilježen je obimnom i intenzivnom višestambenom kolektivnom izgradnjom, tj. so-

novnika se udvostručio u odnosu na početak stoljeća. Kao čisti primjer humane primjene savremenog jezika arhitekture u formiranju adekvatne životne sredine, graditeljska cjelina nosi istinske kvalitete prethodnog međuratnog perioda kojima se izgrađena arhitektonska svijest u ovoj sredini prezentirala (upotreba francuskih otvora, istočna i južna orijentacija stambenih prostorija i prostrani dnevni boravak). Dispozicija stanova, prema prostornoj raspodjeli funkcija, ipak je donekle projektirana drugačije u odnosu na dotadašnje realizacije iz perioda sarajevske moderne. Tako je stambeni hol, središte porodičnog života, od ulaznog dijela pomjeren ka suprotnom mirnijem dijelu i potpuno otvoren ka terasi, dimenzija 2,5x5,0 m, koja je služila, kako sami autori navode, „za obavljanje raznih kućnih poslova, koji se inače moraju obavljati u dvorištu, a ujedno i za odmaralište ljeti“.⁴ Promišljanje o projektiranju kolektivnog stanovanja sa elementima

Slika 132a i b: Fasada i tlocrt stambene lamele Džidžikovac, R. i M. Kadić, 1947., Sarajevo

Slika 133: Stambene zgrade u naselju Čengić Vila, 1963-1966., Sarajevo

Stambena arhitektura će u narednim decenijama napustiti ovaj plemeniti graditeljski duh, jer se prvenstveno stavlja u službu neophodne i brze obnove zemlje - rješavanja krova nad glavom.⁵ U prvim periodima se grade i stanovi u prizemlju ulica, koje zajedno sa cijelim naseljem zbog toga gube svoju osnovnu svrhu (primjer sarajevskih naselja Grbavice i Čengić Vile). Često se zanemaruju humani uvjeti stanovanja usljed poštivanja normativa o kvadraturama stanova i prostorija unutar njih, veličini prozora itd. Sve to je rađeno da bi se stambena izgradnja

Slika 134: Stambene zgrade u naselju Hrasno, 1966-1969., Sarajevo

individualnog stanovanja, primjećujemo i kod Juraja Neidhardta, a sve s prvobitnim ciljem ublažavanja posljedica društvenih i urbanih transformacija - kada nastaju nova velika naselja bez nedovoljne pažnje ka obnavljanju starih.

racionalizirala, ubrzala, pojeftinila i pojednostavila. Đ. Mirković i M. Šneler iz današnjeg ugla sagledavajući vrijednosti poslijeratnih modernističkih naselja, koja zauzimaju značajne gradske zone, najbolje opisuju karakteristike njihovih zgrada:

„Višestambene zgrade izvođene nakon Drugoga svjetskog rata čine specifičnu, kvantitativno vrlo istaknutu kategoriju građevina kod kojih je aktualno neugledno stanje posljedica supstandardne izvedbe i nedostatnog održavanja. One su usto uglavnom tipološki ujednačene, često koncentrirane na pojedinim lokacijama i neatraktivno oblikovane. Djelomičnom rekonstrukcijom tih zgrada, koja se pokazuje nužnom zbog tehničkih razloga, otvara se mogućnost da se one i oblikovno rehabilitiraju i međusobno diversificiraju.“⁶

Karakteristike stambene arhitekture

Nemoguće je analizirati unutarnju prostornu organizaciju izvan primjene normativa, jer su činili osnovni „parametar“ u oblikovanju prostora. Do 1950. god. na snazi su bili normativi tadašnjeg Saveznog ministarstva građevina, čije nedostatke sumira protagonista vremena Mate Baylon:

„Sve prostorije su bile dimenzionisane prvenstveno prema uslovima za funkcionalan raspored opreme i namještaja. Tako određeni normativi za veličinu prostorija bili su u

Slika 135: Stambena zgrada, Vareš, 1950.

granicama funkcionalnog i biološkog minimuma, što naročito u dnevnim sobama, koje su se kod nekih kategorija stanova kretale u granicama oko 14m², nije odgovaralo sa gledišta do tada stečenih navika stanara. Isti normativi primjenjivani su za sve kategorije stanara, bez obzira na njihov stepen kulture stanovanja i bez obzira na mjesto i sredinu u kojoj su građeni i njihov stepen urbanizacije. Za većinu porodica nisu odgovarali diferencirani stanovi sa velikim brojem malih prostorija.“⁷

Od 1955. god. lokalnim ili regionalnim normativima su utvrđene minimalne i maksimalne površine pojedinih vrsta stanova, pri čemu je veličina, uglavnom, bila niža od veličine definirane armijskim propisima, pa je korisna površina jednosobnog stana iznosila 30-40m², a dvosobnog 40-60m².⁸ Određena je, odnosno ograničena vrsta stana prema broju soba na: jednosobne, jednoiposobne,... i četverosobne, a zatim na podvrste: da li je kuhinja stambena ili radna. Sobe su dimenzionirane prema funkciji, pa veličina dnevne sobe nije mogla biti manja od 16m². U ovoj i daljnjoj klasifikaciji stanova dnevni boravak, zajedno sa prostorijama za spavanje, ubrajao se u ukupni broj soba.

Kao rezultat njihove primjene nastajala je „arhitektura nužnosti“ sa neodgovarajućim korisnim površinama, nepromišljenim proporcijama kuhinja i kupatila, mračnim i subdimenzioniranim ulaznim predsobljima, neproporcionalnim i nelogičnim odnosima soba (gdje je često spavaća soba bila veća od dnevne, ili su povećane komunikacije na račun korisne površine soba) itd.⁹

Prva privredna reforma u zemlji iz 1965. god. je znatno ograničila buduća velika investiranja u visokogradnju, objekte neprivrednih i neproizvodnih djelatnosti, ali stanova-

nje kao jedna od tih djelatnosti je bilo izuzeto. Naime, „stambena politika ima ekonomske implikacije, jer investicije u nju se obično ne rekompensiraju u kratkom roku i potrebno je duže vrijeme da se osjeti njihov finansijski efekat“.¹⁰

„Odluka o opštim tehničkim uslovima za projektovanje i izgradnju stambenih zgrada i stanova“ donesena 1976. godine za grad Sarajevo je definirala 13 vrsta stanova, od garsonijere do četveroiposobnog stana. Stanovi su bili rangirani i dalje po broju soba, tj. zbir dnevnog boravka i dvokrevetnih spavaćih soba, zatim, sljedeća kategorija se odnosila na broj polusoba, tj. prostorija sa jednim ležajem, i treća oznaka se odnosila na organizaciju objedovanja. Tako je propisana površina jednosobnog stana od 34,5 do 40,0 m² i četveroiposobnog od 98,3m² do 113,0m². Minimalna površina dnevnog boravka je bila 17,0m² u jednosobnom stanu, a 26,0m² u četveroiposobnom stanu.¹¹

Bez obzira na to što tokom vremena primjena normativa postaje fleksibilnija, stambeni objekti su i dalje jednoobrazni.¹² Međutim, primjenom vanjskih arhitektonskih prostora (balkona, lođa itd.) počinju se razbijati ogoljenost i oblikovna monotonost fasada (sarajevska naselja Grbavica i Koševsko Brdo), da bi neki značajniji pomak započeo tokom 60. godina (sarajevsko naselje Trg heroja, mostarska naselja Đikovina i Panjevina). Značajan protagonista tog vremena Ivan Štraus u jednoj od svojih monografija o bosansko-hercegovačkoj arhitekturi pojašnjava njene tendencije:

„U ovoj stambenoj izgradnji koja postaje sve masovnija, graditeljski osavremenjenija i sadržajno kompleksnija sa savremenom opremom stana i objekata i novim materijalima

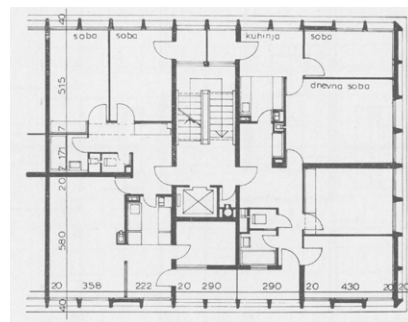
Slika 136a i b: Fasada i tlocrt nebodera kod Velikog parka, I. Štraus, 1960., Sarajevo

za unutrašnju i vanjsku obradu, vidan je ukupan napredak u odnosu na ranija razdoblja. Istina, u oblikovnom smislu i dalje preovladava jednoličnost iz koje tek ponegdje izbija koloristički ili plastički tretman fasade. Šeme stanova su sve savremenije, površine sve veće, a propisi izvedbe, izolacija i opremanje objekata sve određeniji i brojniji.¹³

Tokom vremena određeni komfor se mogao postizati u stanogradnji i kroz isključivu primjenu normi. Pojedine prostorije su prelazile neznatno iznad njih, ali se uvijek težilo tome da ukupni gabarit objekta bude unutar propisane kvadrature. Tako, ako se analiziraju objekti prema: broju ucrtanih ležajeva, prema propisanim površinama soba i prema dimenzionalnim standardima za kretanje i namještaj i bez ležaja u dnevnoj sobi, uviđa se znatna razlika u stambenim površinama za isti broj korisnika. Ipak, bitan napredak nije postignut kod funkcionalne podjele stana, kroz odvajanje mirnijih dijelova stana od dnevnog boravka i gospodarskih prostorija, postizanje dvostrane orijentacije, multifunkcionalnu iskoristivost prostora itd. Napredak se jedino primijeti u rangiranju prostorija

(prema značaju i namjeni), te u komotnijim i funkcionalnijim komunikacijama. Naime, u većini dispozicionih rješenja osjeća se opća tendencija: „udovoljiti svim biološkim i psihološkim potrebama čovjeka i dati standard koji je u skladu sa našim ekonomskim mogućnostima i budućim potrebama obitelji.“¹⁴ Međutim, možemo izdvojiti nekoliko objekata koji su svojim konceptom vanserijski - to se otkriva samo kod pojedinih arhitekata koji svoj pristup baziraju na studijskoj analizi problema, te na vješt način kalkuliraju sa normama radi postizanja humanijih dispozicija. Ovakve tendencije učestalije su u kasnim

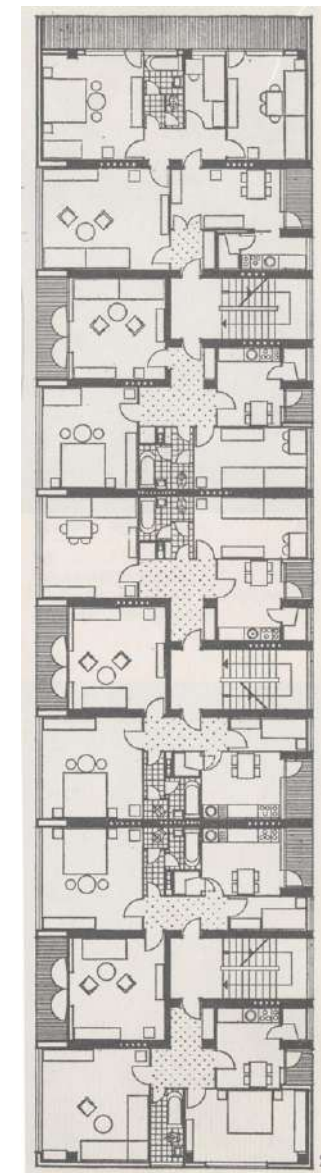
70. i 80. godinama (zgrade u naselju Kovačići, zgrada „Kifla“ na Dolac-Malti, pojedina rješenja na Breki). Realiziraju se veće otvorene površine, ugradbeni ormari, dvostrana orijentacija prostorija za boravak i kružna cirkulacija unutar njih. Dok je sarajevsko naselje Ciglane možda jedini primjer pokušaja participacije korisnika, ali nažalost neuspjelog. Ono što svakako ide u prilog tome jeste da se kasnije koriste norme prema Uredbi iz 1987. godine, koje se, u odnosu na prethodne, razlikuju samo u nekim detaljima, ali ipak povećavaju komfor stanovanja (npr., stan obavezno

Slika 137: Fasada i tlocrt zgrade na Marijin Dvoru, Z. Čuk, Sarajevo

mora imati ostavu, dnevni boravak u jednosobnom stanu je sa 17,0 m² povećan na 17,5 m²). Shodno tome, nastaju stanovi sa promišljenim rješenjima (odvajanje intimnog dijela, sadržaji boravka su jedinstvena prostorna cjelina, komotna kupatila i vanjski prostori) i opremom (modernije kuhinje, ugradbeni plakari itd.).

Nakon samog završetka rata u BiH radi nedovoljan broj arhitekata da bi se tokom 50-ih godina situacija promijenila planskom raspodjelom stručnjaka po cijeloj zemlji - bivšoj Jugoslaviji. Osnovani su fakulteti Arhitektonski i Građevinski u Sarajevu, te tako od 60-ih godina najveći broj bh. arhitekata je školovan u Sarajevu. Djeluje niz stručnih institucija (privrednih preduzeća, velikih projektantskih biroa, ateljea, zavoda, instituta) i izlazi arhitektonski časopis ARH od Saveza arhitekata Bosne i Hercegovine. Donošenje Venecijanske povelje je imalo značajan odjek na našem području - kroz suvremene prenamjene objekata od kulturno-historijskog značaja i sistematično valoriziranje ambijentalnih cjelina.¹⁵

Slika 138a i b: Stambeno naselje Grbavica 1, 1948-1958, primjer tlocrta i fasade nekih od stambenih zgrada

Elementi unutarne prostorne organizacije

Zgrade su bile oblikovno i tlocrtno ujednačene tokom ovog relativno dugog perioda, pa je **tipični stan** imao kuhinju (radnu sa objedovanjem ili sa izdvojenim objedovanjem), dnevnu sobu (koja je mogla poslužiti kao spavaća ili gostinjska soba), spavaće sobe, trpezariju (ukoliko nije bila u sklopu kuhinje ili dnevnog boravka), sanitarije i ostale prateće prostorije, radna soba, vanjske arhitektonske prostore (balkone, otvorene i zatvorene lođe). Organizacija sadržaja se bazirala na funkcionalnoj podjeli.

Slika 139a i b: Detalj fasade i tlocrta stambene zgrade "Kifla", N. Maslej i S. Midžić, 1983., Sarajevo

dobijao je, pored spavaće sobe, i dječiju sobu. Dakle, četvrta osoba je trebala spavati u dnevnom boravku. Kod jednoiposobnih i dvosobnih stanova u okviru dnevnog boravka se mogla nalaziti i kuhinjska niša ili je boravak u kući mogao biti riješen u okviru stambene kuhinje. Kod trosobnih, troiposobnih i četverosobnih stanova radna kuhinja je morala biti izdvojena iz dnevne sobe i vezana za ulazni dio. Tek u stanovima za 5 osoba dnevni boravak služi samo za odmaranje i rad, a ne i za spavanje.

Prema propisima, isti tip stana je mogao imati različitu kvadraturu i za više ili manje članova, a to bi uvjetovalo i vrstu soba unutar njegove dispozicije. Npr.: dvosoban stan je imao dnevnu sobu i spavaću (roditeljsku) sobu a bio je namijenjen za 3 ili 4 osobe, te treća osoba koristi dnevni boravak za spavanje. U drugom slučaju dnevna soba se naziva kombinirana soba (dnevni boravak i spavaća).¹⁶ Dvoiposobni stan je imao komotnije rješenje (zbog svoje kvadrature) i

Analizom načina unutrašnje prostorne organizacije uspostavili smo dvije vrste klasifikacije dnevnog boravka: A - prva klasifikacija relevantna samo za period nastajanja, B - drugu klasifikaciju možemo posmatrati van tog konteksta, jer se bazira isključivo na analizi arhitektonskih parametara pretpostavljajući da danas budući korisnik sâm bira kvadraturu stana shodnu broju članova obitelji i ekonomskoj mogućnosti. Kombinacija obje klasifikacije nudi nam adekvatnu i cjelovitu predodžbu o tadašnjoj kulturi stanovanja i njenim mogućnostima. A. Klasifikacija je bazirana na vrstama sadržaja unutar prostorija namijenjenih za dnevni boravak. Ukupna kvadratura stana je bila glavni kriterij pri definiranju karaktera stana i, prema tome, samog karaktera dnevnog boravka:

površina stana = broj i vrsta prostorija = broj članova porodice¹⁷

U kontekstu tih okolnosti dnevni boravak je mogao biti:

1. prohodna dnevna soba - u vidu

Slika 141: Stambeno naselje Ciglane (bivše Đuro Đaković), N. Muftić i R. Delalle, 1989., Sarajevo

Slika 140: Stambena zgrada u Kovačićima, H. Salihović, 1980., Sarajevo

Slika 142: Stambena zgrada "S1" u naselju Breka, H. Salihović, 1988., Sarajevo

proširene komunikacije se javlja kao pokušaj postizanja kvalitetnog pomaka u organizaciji stana, jer se prostor za boravak (u relativno malim „kutijastim“ stanovima) povećava na račun komunikacija. Čini se prihvatljivim ukoliko se radi o manjim stanovima

za tri osobe. S druge strane, nije pružen adekvatan komfor, jer je soba vrlo prohodna unutar racionalno isprojektiranog prostora, te ako se uzme u obzir činjenica da je unutar nje predviđeno objedovanje i spavanje jednog člana porodice;

2. stambena kuhinja i kombinirana soba - soba koja služi i kao dnevni boravak i kao spavaća soba za dva ležaja. Kuhinja kao stambena prostorija dobija veću površinu, pa se u njoj boravi tokom dana. Ovaj tip je primjenjivan isključivo u jednosobnim i dvosobnim stanovima;

3. dnevna soba sa mogućnošću stalnog spavanja - obavezno sa jednim ležajem, jer mora služiti i dalje za spavanje jednog od članova obitelji ili gosta;¹⁸

4. dnevna soba bez stalnog spavanja - unutar nje je predviđeno objedovanje i služi kao gostinjska soba.

B. Klasifikacija je strukturalnog karaktera bazirana na ostvarenom kontaktu između prostorija koje svojim sadržajem pripadaju grupi za dnevni boravak:

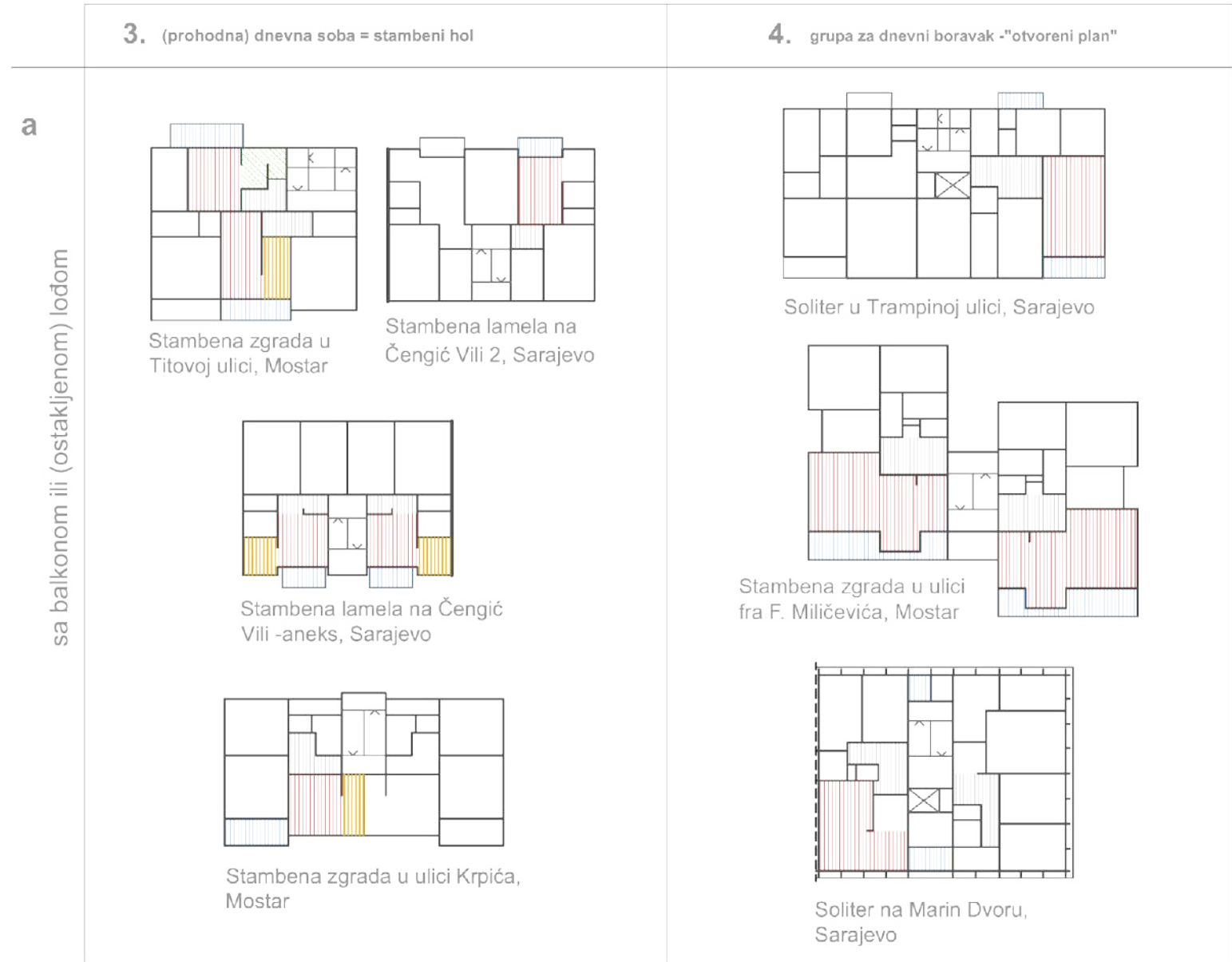
1. dnevna soba - indirektno ili direktno vezana sa

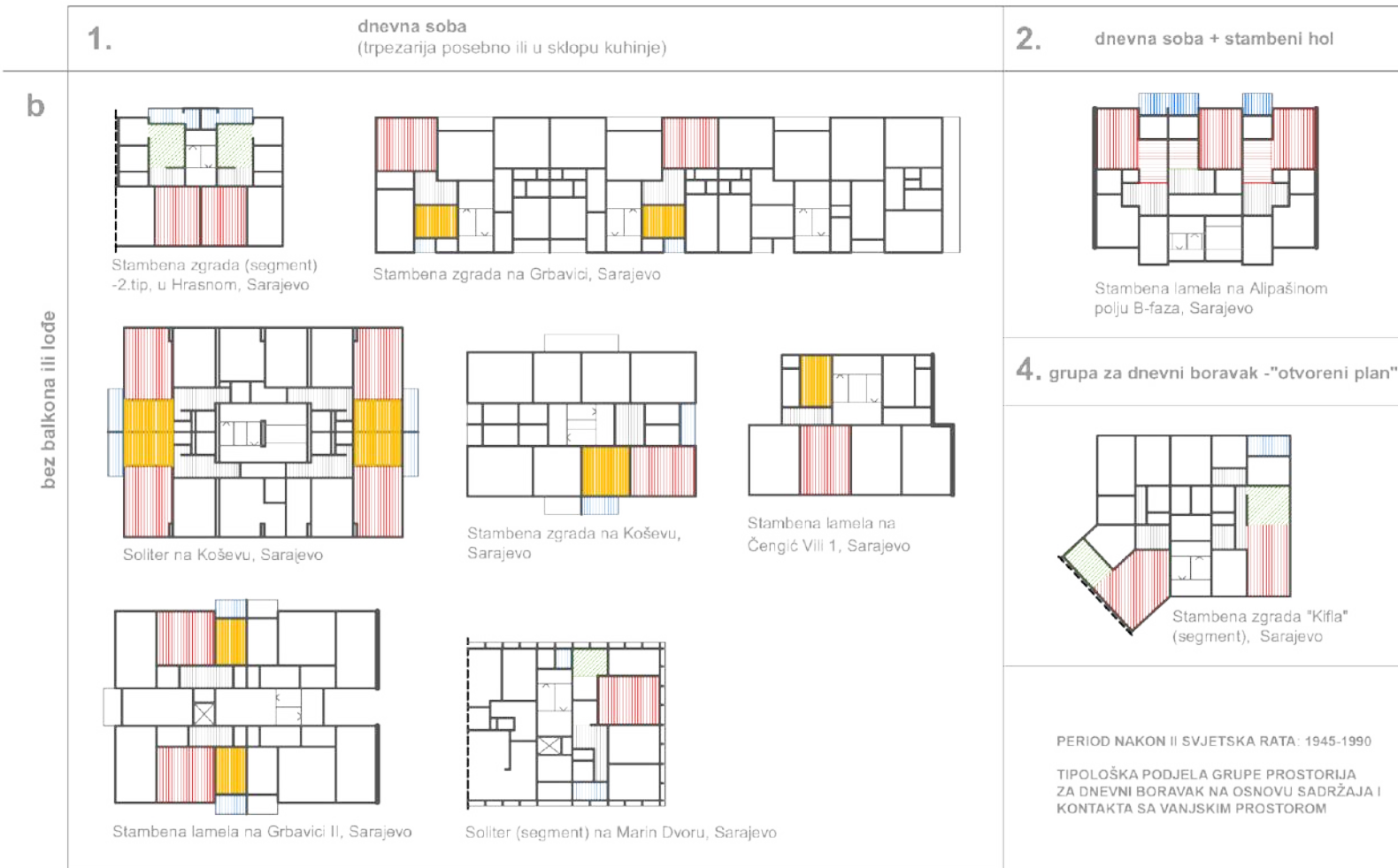
trpezarijom koja je posebna prostorija ili je objedovanje riješeno u okviru kuhinje.

2. (prohodna) dnevna soba kao stambeni hol - se javlja kada kuhinja nema direktnu vezu sa ulaznim predsoobljem, nego preko dnevne sobe, tako da kružna komunikacija nije ostvarena. Dnevna soba služi kao proširena komunikacija, trpezarija i soba za odmor i druženje, ali nema dovoljnu površinu. *Nepovoljno rješenje* jer su razni sadržaji neprilagođeni datoj kvadraturi i broju ostalih soba za spavanje.

3. dnevna soba + stambeni hol – gdje je hol proširena komunikacija koji najčešće ima funkciju trpezarije. *Pomak* se ogleda u boljoj integriranosti sadržaja u prostornu cjelinu. Kvalitet se naročito osjeća ukoliko se postigne dvostrana orijentacija. Međutim, u većini primjera stambeni hol nema prirodnu ventilaciju i osvijetljenje.

4. grupa prostorija za dnevni boravak „slobodni plan“ – predstavlja *kvalitetniji pomak* koji se ogleda u slobodnijem povezivanju sadržaja, tj. prostorija namijenjenih dnevnom boravku, tako da dnevna soba i trpezarija postaju jedinstvena prostorna cjelina, povezana sa kuhinjom. Ostvarena je kružna komunikacija. Organizacijom unutar jedinstvenog prostora dobijena je veća kubatura vazduha, veća korisna površina, te efikasnija i kraća komunikacija između sadržaja. Zatim, razbijaju se „kutijasta rješenja“, pa tako stambenu cjelinu više ne karakterizira nelogična i usitnjena podjela.

LEGENDA:

Crtež 6

Podtipovi se razlikuju prema tome da li prostor za dnevni boravak ima direktan pristup na vanjski arhitektonski prostor, koji se rješavao u vidu balkona i lođe. Iz priloženog crteža možemo vidjeti da tamo gdje je dnevni boravak riješen kao klasična soba, najviše se javljaju podtipovi bez ikakvog vanjskog prostora. U većini dispozicija tih stanova balkoni ili lođe su realizirani ali su vezani za trpezariju ili kuhinju sa trpezarijom (npr., kontakt kuhinje sa ostakljenom lođom u zgradi „Kifla” na Dolac-Malti). Rjeđe su vezani za spavaće sobe.

Stepen privatnosti djelomično je naglašen jer je primarni cilj bilo rješavanje stambenog pitanja - porodica i dalje predstavlja stub društvene zajednice. Od 70-ih godina sve je veći broj porodica sa oba zaposlena roditelja (two-job families). Društveni odnosi se odvijaju unutar kuće, ali mnogo više izvan nje, uz raznovrstan društveno-kulturni život. Život se odvija u stambenim naseljima, koja postaju spavaonice usljed „predominantnog stambenog programa inspirisanog CI-AM-ovim principima funkcionalnog grada“.¹⁹ Sljedeći lokalni faktori su, također, doprinijeli takvom stanju: nedosljedno provođenje urbanističkih planova - neumreženost okolnog područja sa potrebnim sadržajima i nedefinirane travnate površine); pretvaranje prizemlja, često i suterena u stambeni prostor; sve je to za posljedicu imalo i dalje odvijanje javnog života u centralnim dijelovima grada.

Ilustracija 2d: Formirajući elementi prostora za dnevni boravak

Slika 143: Dnevna soba

1. Sadržaj dnevnog boravka koncentrisan je u jednoj sobi koja može da poprimi više funkcija (spavanje, objedovanje, komunikacija) sa direktnom ili indirektnom vezom sa trpezarijom i rjeđe sa radnom sobom; kao dio polivalentnog prostora formirajući jedinstvenu vizualnu cjelinu grupe prostorija za dnevni boravak.

2. Sadržaj dnevnog boravka je vezan direktno za ulazno pred-soblje, koje povezuje ostale sadržaje u kući. Tu se ubraja i veza dnevne sobe sa ulazom putem stambenog hola (koji tada ima funkciju trpezarije). Veoma lošim rješenjima ocjenjujem kada dnevna soba preuzima funkciju komunikacije. Kružna cirkulacija unutar sadržaja dnevnog boravka, a samim time i unutar javnog dijela kuće (mислеći pri tome i na kuhinju), ostvarena je djelomično u tipu B2 i potpuno u tipu B4.

3. Opremu dnevne sobe su činile garnitura za sjedenje (dvosjed, trosjed - često na razvlačenje i fotelja) i garnitura za odlaganje stvari (stolići, komode, vitrine, police, regali itd.) Uglavnom se koristi lagani i modularni namještaj. Od sredine 70-ih godina televizija postaje glavni centar prostorije, te određuje organizaciju namještaja.

4. Kao zaštita od insolacije su korištene vanjske rolete i strehe (najčešće ploče balkona i lođa) i rjeđe brisoleji.

5. Fotokoeffcijent se kreće od 1/3 do 1/8 s tim da najveći broj prostorija ima 1/6, zatim, 1/5 i 1/7.

6. Orijentacija soba je, uglavnom, jednostrana sa rijetkim primjerima dvostrane orijentacije (npr., pojedini stanovi stambene zgrade na Kovačićima u Sarajevu) Prisutne su sve orijentacije, izuzev isključivo sjeverne.

7. Vizurama se nije posvećivala naročita pažnja, a objekti, uglavnom, nastaju unutar novoformiranih naselja.

8. Položaj otvora je različit i nema nekog određenog pravila. Vrata su postavljena asimetrično, i to uglavnom jednokrlna. U pojedinim primjerima su realizirana dvokrlna i klizna, uglavnom kao veza između dnevne sobe i stambenog hola. Prozorski otvori su jednostavnog pravougaonog oblika, postavljani su u nizu sa asimetričnim i simetričnim položajem u sobi. Ukoliko je kraći zid sobe bio fasadni, prozori bi se nizali njegovom cijelom dužinom.

9. Kontakt sa vanjskim prostorom je ostvaren putem balkona i lođa, koji nije toliko kvalitetan, jer se uglavnom radi o malim dimenzijama. Bolji primjeri su objekti na Kovačićima i Breki, te naročito ansambl na Džidžikovou.

10. Sobe su jednostavnog oblika, kvadratnog i pravougaonog sa odnosom strana od 1,4:1 do 1,8:1. Svijetle visine su bile 255,0 -260,0 cm, ali u nekim naseljima su i 240,0 cm.

11. i 12. Dekoracija nije prisutna, a obrada ograđujućih ploha je vrlo jednostavna.

Sinteza rezultata

Možemo zaključiti da se tokom cijelog perioda dnevni boravak javlja u različitim oblicima: od klasične sobe preko stambenog hola (može se nazvati i stambenom kuhinjom) do suvremene organizacije sadržaja za boravak. Ne treba pri tome zaboraviti da je uvijek bilo predviđeno spavanje unutar njega. Tamo gdje dnevna soba ima višefunkcionalni karakter, njena mala površina ne dozvoljava adekvatno odvijanje svih sadržaja. Ovdje se ne radi o raznolikim varijacijama jedne te iste teme koje doprinose većem kvalitetu. Unutar jedne zgrade pronalaze se različiti primjeri dnevnog boravka. Tako širok spektar dokazuje da su mnogo jači aspekti dominirali nad arhitektonskom kulturom i kulturom življenja - to su ekonomski aspekt i tadašnja filozofija (ideologija) života = kolektivizam naspram individualizma, koji su odredili sâm karakter dnevnog boravka.

Racionalna i funkcionalna rješenja, neinventivnost pokazuju da su prioritetno poštivane građevinske norme, a ne potrebe i navike korisnika. Unutar društvenih odnosa se nije težilo ka raskoši i prezentiranju, a usljed izjednačavanja, nije se težilo ka individualnijim rješenjima. Stepenn privatnosti (kroz vlastiti prostor za spavanje i rad) i značaj porodice, koja bi imala adekvatnu mogućnost druženja, potisnuti su u drugi plan. Kao drugi modifikator se javlja tehnološki aspekt - primjena

Slika 144a i b: Stambene zgrade u naselju Dum, 1977., Mostar

radne kuhinje sa potrebnim elektronskim uređajima zahtijevala je manju površinu, omogućila nesmetano povezivanje sa trpezarijom i dnevnim boravkom. „Televizijska kultura“ je odredila organizaciju namještaja. Regionalne razlike, uvjetovane klimatskim odrednicama, zabilježene su samo kroz stalno prisutnu primjenu otvorenih prostora (balkona ili lođa) u Mostaru.

(Reference)

1 Taj je sustav bio decentraliziran, fleksibilniji i uvažavao neke elemente tržišne privrede, tako da je bio ekonomski efikasniji, demokratskiji i pogodniji za razvoj standarda i sloboda građana od sustava drugih komunističkih zemalja, baziranog na strogoj centralno-planskoj privredi i rigidnoj kontroli. Jugoslavenski model socijalističkoga samoupravljanja doživljavao je brojne izmjene i reforme, da bi od 1976. i Zakona o udruženom radu, postao najbliži tzv. tržišnom socijalizmu iliti tržišno usmjerenom socijalističkom (radničkom - što je bitno za naglasiti) samoupravljanju.“ <http://hr.wikipedia.org/wiki/Socijalisti>.

2 Sarajevo se povećalo za pet puta do 1970.godine, gradnjom novih gradskih zona.

3 Ansambl ima status nacionalnog spomenika, odlukom Državne komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine od 30.1.2008.god. U monografiji o Muhamedu Kadiću, Živorad Janković se kritički osvrće na ovaj stambeni kompleks, smatrajući ga ne samo jednim od prvih koji je izgrađen po najhumanijim principima moderne arhitekture nego i do danas neprevaziđenim u ovom gradu. (Janković, Živorad: Muhamed Kadić, život i djelo, ANUBiH, Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2007, str. 14.)

4 Janković, Živorad: Ibid., str. 63.

5 Arhitekti u tom periodu obilaze porušene dijelove zemlje, daju građevinske savjete, projektiraju različite vrste objekata, tako da se estetici i kvalitetu projektiranja poklanja mala pažnja. U početku uslijed malih materijalnih mogućnosti, izmijenili su se uvjeti projektiranja i izvođenja, kao i sama graditeljska scena u smislu deficita stručnjaka, radnika i majstora u odnosu na međuratni period. Ubrzo će takvo stanje biti promijenjeno osnivanjem Univerziteta, privrednih i komercijalnih preduzeća, naučnih, kulturnih i stručnih institucija.

6 Mirković, Đuro, Šneler, Marino: Jedan relevantni segment graditeljskog naslijeđa, *Prostor*, AFZ Zagreb, 7(1999), 1(17), str. 113-120.

7 Bajlon, Mate i dr. (glavni urednik A. Žanko): Stan I, Odbor za publicističku delatnost vojnog građevinarstva, Beograd, str. 11.

8 Na osnovu „Uputstva za izgradnju stambenih zgrada za potrebe JNA“ iz 1955 .god. da bi 1964. god. bilo doneseno novo uputstvo koje je samo ujednačilo stavove. (Bajlon, Mate: Ibid., str.12-16).

9 Salihović, Erdin: Enterijer i prostorna organizacija stanova poslije II svjetskog rata u Sarajevu 1945-1970, magistarski rad, AFS, Sarajevo, 2004, str. 42-43.

10 Bajlon, Mate i dr. (glavni urednik A. Žanko): op.cit., pod. 8, str. 45.

11 Podaci preuzeti iz tabele 25. na strani 102-103. iz knjige: Krzović-Subotić, Alma: Socijalna stanogradnja na području Sarajeva u periodu od 1945. god. do danas, magistarski rad, AFS, Sarajevo)

12 „Jedan dio stambenih objekata izvedenih u tim godinama nosi i danas pečat promašaja pojedinaca koji su ‘uspjeli’ ići i ispod normativa sa skućenim prostorima u gotovo apsurdnim osnovama stanova i nemogućim uslovima za normalan život u njima. Ti objekti svojim malim otvorima, crtanim i bojanim fasadama u nepostojanom malteru, otužno liče jedan na drugoga u svojoj bezličnosti. Tek po prestanku izuzetnog publiciteta koji je pratio takva nastojanja pojedinih arhitekata, od čega nisu bile ni imune ni druge sredine, otkrile su se sve dispozicione, konstruktivne i izvođačke mane te kratkotrajne zablude.“ Štraus, Ivan: Nova bosanskohercegovačka arhitektura 1945-1975, Svjetlost, Sarajevo, 1977, str. 24.

13 Štraus, Ivan: Ibid., str.37.

14 Finci, Jahiel: „**Dvadeset godina stambene izgradnje**“, ARH, časopis Društva arhitekata Sarajevo, II 1964, 8, str. 6.

15 1967. godine - Preliminarni program za očuvanje historijske jezgre Mostara, 1971. godine - Plan revitalizacije historijskog jezgra Počitelja i Jajca 1970. godine, 1975. godine - Regulacioni plan sarajevske

Barčaršije, itd. Venecijanska povelja je međunarodni akt donesen 1964. god. koji se smatra najvažnijim temeljnim dokumentom u očuvanju graditeljskog naslijeđa kako objekata, tako i cjelina.

16 Tokom 1980. izdvaja se bogatiji sloj funkcionera i administrativnih činovnika, pa nastaju „elitna ili funkcionerska naselja“.Pojedini autori ukazuju na pojavu socijalne segregacije između radnika i službenika, te političkih funkcionera. Više o tome vidjeti: Krzović-Subotić, Alma: Ibid., str.74., Midhat Aganović

17 Npr., trosoban stan (različite kvadrature) je mogao imati 4 - 5 članova, to znači da je u prvoj varijanti sa 4 člana kvadratura manja, ali je dnevni boravak bez ležaja, a u drugom slučaju kvadratura je neznatno veća, ali je dnevni boravak sa jednim ležajem. Razlika je još u tipu kuhinje i trpezarije - za 4 člana bi se primijenila radna kuhinja ili radna kuhinja sa objedovanjem, a za 5 članova radna kuhinja sa izdvojenim objedovanjem.

18 Spavanje jednog člana porodice u okviru dnevne sobe sa psihološkog, socijalnog i zdravstvenog aspekta je veoma loše. Niti su toj osobi pruženi mir, privatnost, higijena i kvalitet spavanja, niti ostali članovi porodice mogu kvalitetno koristiti prostor za druženje i okupljanje.

19 Ibelings, Hans: Housing Amsterdam, A10 new European architecture, A10 Media BV Amsterdam, 2007, 13, str. 33-35. O načinima poboljšanja života unutar naselja spavaonica bavili su se arhitekti i urbanisti kroz niz medijskih osvrti, učešća i izlaganja na simpozijumima, ali i urbani sociolozi.

5.

KONTINUALNI DISKONTINUITET STAMBENE KULTURE NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE

Kada govorimo o kontinuitetu u stvaralaštvu, pa i općenito, mislimo na evolutivnu postojanost određenih elemenata koji nam se očituju stalnim prepoznavanjem u vremenu. Širok vremenski raspon koji je predstavljen u knjizi upravo nam nudi dovoljan okvir za promišljanje o postojanosti kontinuiteta u kulturi stanovanja na ovom području. Prostor za dnevni boravak, fokus našeg interesa posmatran je u knjizi kao komplementarni segment stambene cjeline. To nam itekako otvara mogućnosti da komparativnim obzerviranjem uobličimo mogući karakter kontinuiteta.

Način formiranja prostora za dnevni boravak se najizrazitije mijenjao prema složenosti svojih sadržaja ili prema svrsi koju je ispunjavao interakcijom javnog i privatnog aspekta unutar

kuće. Arhitektonski program je aspekt koji je najviše podložan promjenama tokom vremena. Ili, mogli bismo reći da je najviše „fundiran u socijalno tkivo“, te se tako, odgovarajući potrebama historijskog trenutka, najbrže i mijenja.¹

Unutar svakog historijskog perioda zastupljen je drugačiji karakter dnevnog boravka u okviru kojeg se javljaju određeni podtipovi na bazi međusobne komunikacije i izgrađenog odnosa s vanjskim prostorom. Izuzetak čini period osmanske uprave u kojem se podtipovi javljaju na osnovu broja sadržaja, odnosno soba i kompozicije koju formiraju. U poređenju sa ostalim periodima karakterizira ga funkcionalna efikasnost i sadržajna složenost integrirana u višefunkcionalnu sobu: odmor, druženje, rad, spavanje, primanje gostiju, objedovanje, održavanje lične higijene. Višefunkcionalni aspekt nije zadržan

samo na nivou sobe nego i na konceptu otvorenih ili zatvorenih pretprostora koji su pružali kvalitet ugodnog boravka. Ta fleksibilna objedinjenost različitih sadržaja je prvenstveno bila usklađena na nivou svakog elementa koji je učestvovao u formiranju prostora čineći koherentnu prostornu cjelinu. S druge strane, proizlazila je iz osnovnih potreba kulture življenja, te predstavljala njenu konkretizaciju. Multifunkcionalnost soba se bazirala na fleksibilnoj koordinaciji pokretnog i nepokretnog namještaja, na podjednakoj važnosti koja se posvećivala osvjetljenju, orijentaciji, vizurama kroz položaj i veličinu otvora, kontaktu sa vanjskim prostorom, dekoraciji koja je usklađena sa namještajem i obradom ploha, veličini prostorija koje su proizlazile iz antropoloških dimenzija. Ovi sadržaji zauzimali su najveći dio stambenog ansambla i nikada nisu bili integrirani sa kuhinjskim tj. ekonomskim sadržajem.

Nakon četiri stoljeća tradicionalnog stanovanja razvijanog unutar orijentalno-islamskog kulturološkog kruga, razvila se baza na svim društvenim poljima za poticaj zapadnoevropskog načina života početkom 20. stoljeća. Dnevni boravak tada sagledavamo unutar klasičnog rasporeda različitih soba prema namjeni, kao u ostalim dijelovima kontinentalne Evrope, ali u mnogo skromnijem mjerilu. Dakle u austro-ugarskom periodu sadržaj dnevnog boravka je šematiziran i razdijeljen unutar dvije oprečne grupe, dva polariteta gospodarskog i društvenog života, koji su predstavljeni salonom i stambenom kuhinjom. Koncentracija sadržaja je narušena, a mogućnost treće sobe - trpezarije omogućava poboljšanu koncentraciju sadržaja dnevnog boravka. Sadržaji zauzimaju polovinu od ukupne površine stana, ali ovaj put se integriraju sa ekonomskim

sadržajem i sa izrazito javnim aspektom stanovanja. Elementi koji učestvuju u formiranju prostora za boravak nisu podjednako tretirani. Namještaj, položaj i veličina vrata, kao i dekoracija su imali značajnu ulogu u određivanju identiteta soba za razliku od položaja i veličine prozora, skromnog kontakta sa vanjskim prostorom, kao i orijentacije, koji su proizlazili iz gotovih rješenja. Vizure su parcijalno imale značajnu ulogu, jer su se samo saloni uvijek okretali ka ulici i često imali istak.

Promjena arhitektonskog ukusa u ovom periodu je nastupila kroz primjenu importiranih elemenata unutar procesa modernizacije. Također, očita izmjena arhitektonskog ukusa bilježi se i u međuratnom periodu kroz suočavanje arhitekata sa tržišnim uvjetima, socijalnim razlikama i stručnim ograničenjima unutar vlastitog kulturološkog područja. Ipak, možemo ustvrditi kako je potonja promjena nastala kombinacijom „procesa reformacije“ - modernizacija i internacionalizacija, i „obrnutim djelovanjem iznutra“.² Postulati i nastojanja moderne arhitekture na našem području su primijenjeni u prečišćenom ekonomskom obliku i odgovarali su bezvremenim vrijednostima tradicionalne kulture stanovanja na ovom području: dnevni boravak i stambeni hol čine središte kuće i većina analiziranih elemenata podjednako učestvuje u formiranju prostora za dnevni boravak. Tu naročito mislimo na orijentaciju, položaj i veličinu otvora, raznolikost rješenja u kontaktu sa vanjskim prostorom. To je, možda, razlog zašto je, s obzirom na period ekonomske stagnacije zemlje, ova kultura stanovanja bila tako prihvaćena, jer nije u potpunosti uvezena, nego oživljena u suvremenom kontekstu. Međutim, u periodu između dva svjetska rata nastavlja se tretiranje prostorija na

evropski način - gdje svaka prostorija ima određenu namjenu, od klasične dnevne sobe do složenijeg tipa - dnevne sobe sa stambenim holom, uvijek sa efikasnim i direktnim vezama sa trpezarijom ili radnom sobom. Tu je i jedan rijedak primjer primjene slobodnog plana - koncentracije sadržaja u jednom višefunkcionalnom prostoru - kod porodične vile Mate Baylona u Kranjčevićevoj ulici u Sarajevu, iz 1933.godine.

Društveni aspekti, kroz međusobnu spregu, unutar ova tri perioda su bili dominantni prilikom formiranja unutarne prostorne organizacije stana - na primjeru prostora za dnevni boravak. **Kulturološki aspekt** je bio taj određujući faktor koji je uvjetovao potrebu, intenzitet i način integriranja elemenata unutar segmentne prostorne cjeline dnevnog boravka. Konstantna je dominacija utjecaja jednog društvenog aspekta na unutarnju prostornu organizaciju stambene arhitekture na ovom području.

Kao stalno prisutan modifikator je **ekonomski aspekt**, koji će tek nakon II svjetskog rata postati određujući društveni aspekt tog perioda. To je bilo i logično s obzirom na isključivu socijalnu stanogradnju provedenu kroz prioritetnu državnu stambenu politiku. Tokom cijelog perioda ova izgradnja se odvijala uz isključivu i strogu upotrebu normativa baziranih na funkcionalnom minimumu. Tako, kvantitet izgrađenih objekata ne prati kvalitet izvedenih dispozicija. Kao rezultat poštivanja normativa, prilagođavanja novim potrebama društva i profesionalne etike ka ostvarivanju humanih kvalitetnih prostora, nastaju različite sadržajne grupacije prostora za boravak: sadržaji različitih funkcionalnih grupa se miješaju, jer se dnevna soba ponekada tretira kao prostor za spavanje, a

često se integrira i kuhinjska niša radi kompaktnosti prostora. Pojedinačna tlocrtna rješenja sa principima suvremenog racionalnog stana realizirana su na prelazu 70-ih u 80. godine, gdje su ostvarena kvalitetnija i promišljenija rješenja dnevnog boravka: objedinjavanjem prostorija za dnevni boravak kroz primjenu otvorenog plana unutar funkcionalne podjele stana, veći vanjski prostori, povoljnija i dvostrana orijentacija. Svi ovi pomaci u formiranju kvalitetnog i suvremenog prostora primijenjeni su u međuratnom periodu, posebno u Sarajevu. Međutim, u ovim ostvarenim realizacijama oni su veoma neznatni i rijetki, nedovoljno primijenjeni i razrađeni da bi omogućili kreiranje evolutivne linije u formiranju prostora za boravak.³ S druge strane, postavlja se pitanje korisnika-budućih stanara koji unutar istih stambenih shema gube stečene navike stanovanja unutar gradske sredine. Kultura življenja je bila potisnuta izvan evolutivnog koda, pa se javlja u svom skromnom modificiranom obliku. Dakle, savremeni stan, kao i društvo tog perioda, bio je u fazi razvoja.

Kontinuitet kulture stanovanja na tlu Bosne i Hercegovine, na primjeru formiranja prostora za dnevni boravak, nije ostvario svoju evoluciju. Ali zasigurno možemo reći da kontinualni diskontinuitet karakterizira našu kulturu stanovanja. Kao određujući društveni aspekti u formiranju prostora za boravak, pa tako i cijele stambene organizacije su kultura življenja i ekonomija. Koji će od njih biti naglašeniji i intenzivniji u svom utjecaju u određenom periodu, ovisi o njihovoj interakciji sa preostalim aspektima društvenog konteksta. Paralela koja je povučena između dva perioda- osmanskog i

međuratnog, nudi odgovor na pitanje kakvo društveno ozračje može doprinijeti osavremenjivanju trajnih elemenata unutarne organizacije, odnosno unutar kojeg društva se može očekivati kontinuitet. Na osnovu prikazanih analiza i rezultata poređenja, to bi moralo biti **društvo u kojem je kultura življenja određujući faktor tako što nalazi poticaj u duhovnom, intelektualnom i kreativnom segmentu : filozofsko-stručni aspekt.**

Ilustracija 1a: Dominantni društveni aspekti

ASPEKTI DRUŠTVENOG KONTEKSTA KAO ODREĐUJUĆI:

Kultura življenja

Osmanski period: stepen privatnosti, značaj porodice, društveni odnosi

Austro-ugarski period: društveni odnosi- naglašen javni aspekt kuće na račun porodice

Period Kraljevine Jugoslavije: značaj porodice, gradacija privatnog života i društvenih odnosa

Filozofski aspekt

Osmanski period: religija

Period Kraljevine Jugoslavije: struka; jezgro arhitekata obrazovanih prema recentnoj arhitektonskoj ideologiji i estetskom izrazu

Ekonomski aspekt

Period socijalističke Jugoslavije: socijalna stanogradnja i normativi

ASPEKTI DRUŠTVENOG KONTEKSTA KAO MODIFIKATORI:

Kultura življenja

Period socijalističke Jugoslavije

Filozofski aspekt

Period socijalističke Jugoslavije: arhitekta- individualni kreator

Ekonomski aspekt

Osmanski period

Austro-ugarski period

Period Kraljevine Jugoslavije

Tehnološki aspekt

Osmanski period: regionalne razlike, primjena lokalne tehnologije, klimatski faktor

Austro-ugarski period: građevinska regulativa

Period Kraljevine Jugoslavije: klimatski faktor

Period socijalističke Jugoslavije

(Reference)

1 „Program je duša svake arhitekture. Program je osnovna sadržina i suština organizacije prostora i građenja. Jer nijedna umetnost nema u svom začetku, kao što to ima arhitektura, ljudske potrebe i nijedna toliko ne podržava život i življenje u svim oblicima.“ Radović, Ranko: Savremena arhitektura-između stalnosti i promena ideja, Stylos, Novi Sad, 2001., str. 119.

2 Arhitekta i kritičar Pedro Gadanho, analizirajući pojedina arhitektonska ostvarenja stambene kolektivne gradnje suvremenog Portugala, definiše četiri načina koji izazivaju promjene arhitektonskog ukusa, te samog životnog stila: imponiranje ili nametanje ukusa, proces reformacije (dugotrajan proces), proces edukacije (najplemenitiji, ali i najrjeđi način) i obrnuto djelovanje iznutra. (Gadanho, Pedro: Housing Aveiro, A10 new European architecture, A10 Media BV Amsterdam, 2007., 14., str. 45.)

3 „Naslijeđeni standard života visokokvalitetnog stanovanja je zahtijevao studijske analize kao osnovu za buduće smjernice stambene izgradnje.“ Finci, Jahiel: Razvoj dispozicije i funkcije u stambenoj kulturi Sarajeva, Zavod za stambenu izgradnju Sarajevo, 1962., str. 12.

6.

EPILOG

Konstanta odnosa između arhitekture i društvenog progressa je suštinska i egzistencijalna. Bilo koja društvena promjena implicira transformacije cijelog društvenog ozračja, koje se odražavaju na arhitekturu i njen odnos sa društvenim i prirodnim okruženjem. Sistematičan prikaz historijskih i aktualnih primjera pokazao nam je sveprisutnost i kompleksnost djelovanja tih dinamičnih modifikatora, koji različitim načinima, intenzitetima i poticajima raznovrsno transformiraju ideje i izraze arhitektonskog djela.

Stanovanje, kao tradicionalna institucija društva manifestirana kroz kuću kao čovjekovo utočište, jeste „najotvorenija knjiga“ unutar koje čitamo varijacije i stepene društvene dinamike. Privilegije koje arhitektura nosi, kao jedan od najznačajnijih sistema društvene nadgradnje, obuhvataju i socijalnu odgovornost koja najviše dotiče pitanje stanovanja. Jer, kuća je čovjekov lični mikrokosmos u kojem ostvaruje svoj puni identitet i svjesnost svog bitka unutar društva kojem

pripada. Ove istinske vrijednosti stanovanja su uspostavljene i primijenjene još u antičkom periodu i one mogu da se prate do naših dana. Tokom vremena i unutar drugačijih društvenih uređenja one su skromnije ili kvalitetnije evoluirale drugačijim prostornim konceptima i arhitektonskim izrazima. Historijski pregled stanovanja pokazao nam je da su prostori namijenjeni dnevnim aktivnostima najsloženiji i funkcionalno predstavljaju srž kuće, jer se kroz njih najjasnije očituje kontakt zajedničkog i privatnog aspekta kuće, kao i unutarnjeg i vanjskog prostora.

Dnevni boravak, unutar stambene prostorne organizacije, jeste jedan od njenih prostornih nivoa baziranih na osmišljenoj interakciji i konceptualizaciji sadržaja, koji ga ispunjava, i elemenata koji ga prostorno ograđuju. Uporednim promatranjem zastupljenosti i načina interakcije ovih elemenata koji učestvuju u formiranju određene prostorne cjeline, posmatrani kroz prizmu karaktera i utjecaja aspekata društvenog konteksta, čini strukturu knjige. Hronološka analiza načina formiranja

dnevnog boravka na području Bosne i Hercegovine pokazala nam je kako kontinuitet kulture stanovanja na ovom prostoru nije ostvaren. Cijeli pregled je obuhvatio tri društvene grupe: predmoderno ili tradicionalno društvo (I), prelazni period (II) i moderno društvo (III i IV). Dobijeni rezultati mogu da se ocijene atributom kontinualnog diskontinuiteta u kulturi stanovanja.

Svaki od historijskih perioda imao je različito prostorno i sadržajno tretiranje dnevnog boravka, sukladno društvenim transformacijama. Tamo gdje se značaj pridavao društvenim odnosima- osmanski i međuratni period, stepenu privatnosti i značaju porodice, tu su postignuti bolji primjeri dnevnog boravka i, općenito, postignut je bolji standard stanovanja. Sve elemente koji učestvuju u formiranju dnevnog boravka podjednako smo razmatrali, ili većim dijelom uzeli u obzir. Tako, u periodu austro-ugarske uprave, bez obzira na to što su svi aspekti kulture življenja bili naglašeni, ali sa drugačijim predznakom, kvalitet kulture življenja nije ostvaren. Razlog za to je što su elementi koji formiraju prostor za boravak neznatno razmatrani, tj. nisu igrali značajnu ulogu.

Period poslije 2. svjetskog rata je obilježen najsloženijom klasifikacijom dnevnog boravka upravo zbog toga što je prostor kreiran na stalnoj potrazi za kompromisom između dominantnog ekonomskog aspekta i oživljavanja kulture življenja kroz mogućnost suvremenog evolutivnog izraza. Ti pokušaji su neznatni i evidentirani su samo kroz pojedina individualna nastojanja arhitekata.

Uvidjeli smo kako je društveni aspekt odlučujući kriterij kod formiranja arhitektonskih elemenata unutarnje prostorne organizacije - kulturološki i ekonomski aspekt konstantno su prisutni kao određujući parametri u formiranju unutarnje prostorne organizacije dnevnog boravka, pa tako i stambene cjeline. Društvo u kojem je kultura življenja značajnu ulogu bazirala kroz interakciju sa stručnim i filozofsko-religijskim aspektima promišljalo je kvalitetniju unutarnju prostornu organizaciju. Ekonomski aspekt je nesporno sveprisutan i osnovni pokretač za bilo koju realizaciju, ali unutar njegove isključive dominantnosti moguća su evolutivna i kvalitetna ostvarenja unutarnjih prostornih organizacija.

Možemo zaključiti da upravo u posmatranju krajnjeg formiranja unutarnje prostorne organizacije kao kritičke sprege između društvenog konteksta i materijalnog jezika/ elemenata arhitekture leži suštinsko shvatanje uloge arhitekture. Tek tada arhitektura može uspostaviti dijalektički odnos sa društvom iz kojeg nastaje, odnosno tek tada bi arhitekta kao društvenokorisni kreator mogao postati svjestan složenosti i interdisciplinarnosti problema koji se pred njim nalazi. Možemo očekivati da će, ako se krene od takvog polazišta, prostorna realizacija boravka unutar kuće uvijek dati pozitivne i humane rezultate bez obzira unutar kojih se društvenih okolnosti realizira.

SAŽETAK

Od početka civilizacije čovjek je okružen arhitekturom, integriran u njeno okrilje svojom ulogom korisnika i kreatora - stvaraoca prostora. Promjenama koje su nastupale kroz historiju na raznim poljima čovjekove djelatnosti, koje unutar današnjeg društvenog ozračja postaju intenzivnije i brže, mijenjaju se potreba i način prostornog iskazivanja čovjekove egzistencije. Prema mnogim definicijama i tumačenjima arhitekture, prema iskustvenom prepoznavanju običnih građana i etičkoj odgovornosti arhitekata, evidentna je i neosporna uska veza između arhitekture i društva. Putem primjera u knjizi pokazano je da se ona može otkrivati i tumačiti u bilo kojem historijskom periodu, na različitim objektima i kroz njihove različite segmente. Tako, polazeći od dijalektičkog odnosa arhitekture i društvene sredine u kojoj nastaje, knjiga pokazuje odrednice koje formiraju unutarnji stambeni prostor, odnosno aspekt stanovanja kao tradicionalne institucije društva unutar historijskih perioda razvoja bh. društva: period osmanske uprave, period austro-ugarske uprave, međuratni period i poslijeratni period (1945-1990). Prilikom analize karakterističnih stambenih objekata razmatran je dnevni boravak, jer on predstavlja najotvoreniji i najsloženiji unutarnjoprostorni element kuće. Istraživanje unutar ovog velikog vremenskog intervala omogućilo je da se promjene i specifičnosti evidentiraju, rastumače i uporede radi definiranja kontinuiteta kulture stanovanja na ovom području. Prethodno je hronološki izložen historijski razvoj stanovanja -

od antičkog perioda do posljednje decenije 20. stoljeća. Svaka društveno-historijska epoha je razložena i analizirana kroz svojih šest aspekata (*politički, filozofsko-religijski, znanstveni, ekonomski, tehnološki i kulturološki*), a posmatrano djelo je analizirano kroz unutarnjoprostorne elemente koji imaju ulogu formirajućih elemenata prostora za dnevni boravak (*položaj, komunikacije, oprema, insolacija i iluminacija, orijentacija, vizure, položaj i veličina otvora, kontakt sa vanjskim prostorom, formalni parametri prostorije i obrada njenih ploha, dekoracija*).

Pokazano je da se radi o različitim prostornim cjelinama unutar kuća svakog od četiri istražena perioda (između pojedinih su povučene paralele). To se moglo i očekivati s obzirom na to da se bh. društvo u tim historijskim periodima integriralo unutar različitih društveno-političkih okvira i kulturoloških odrednica. Stoga je konstantno potencirano široko kontekstualno i kritičko gledište na problematiku, kojim se prevazilaze geografske i kulturološke ograničenosti (pojam *eurocentrizma*). Također, uvidjeli smo da unutar svakog od perioda društveni aspekt predstavlja determinantu u formiranju unutarnje prostorne organizacije. To ne garantira iste rezultate i iste kvalitete unutarnjeg prostora zbog toga što intenzitet relacija između pojedinih društvenih parametara određuje sâm karakter društva - koje promišlja svoje bistvovanje kroz arhitekturu. Kao jedinka unutar ovih društvenih sprega i intencija, svojom kreativnošću, smjelošću i suvremenim shvatanjem arhitektonske slojevitosti arhitekta može ponuditi uvijek kvalitetna rješenja, konkretno govoreći, u formiranju ugodnog boravka unutar kuće.

SUMMARY

By influencing the space that surrounds them through their dual role of being both users and creators, human beings have played an integral part in the existence of architecture since the beginning of civilisation. The changes that have been taking place throughout history, within different fields of human activity, and which, within today's social context, have become more intense and rapid correspond with changes of the need and the way in which human existence is expressed spatially. According to most definitions and interpretations of architecture, and according to empirical recognition by ordinary citizens, as well as the architects' ethical responsibility, the narrow connection between architecture and society is evident and incontestable.

In order to have the contextual examination of the matter in focus, the historical development of habitation is represented in a chronological order, from the antiquity until the last decade of the 20th century.

This book investigates the aspect of human habitation within main historical periods that have largely shaped modern-day society in Bosnia-Herzegovina: the period of Ottoman rule (ca.1463-1878), the period of Austro-Hungarian rule (1878-1918), the inter-war period (1918-1941) and the period following the Second World War (1945-1990). On the basis of examples presented in this book it is maintained that the narrow connection between architecture and society can be

interpreted in the context of any historical period as well as in the context of the various types of structure and through their different segments.

Thus, every socio-historical epoch was broken down into different elements and analysed in its six aspects (*political, philosophical-religious, scientific, economical, technological and cultural*). A given subject under investigation was analysed through elements of interior space which influence the formation of the living/ reception room space (*placement, communication, equipment, insolation and illumination, orientation, views, position and size of the apertures, the contact with outer space, formal parameters of the room and elaboration of its level surfaces and decorations*).

Starting from the dialectic relation between architecture and the social environment of its creation, this book investigates various conditions that influence the formulation of inner residential space. In particular, while analysing the distinctive residential structures, this book closely focuses on the living/ reception room, because this is usually the most open and, at the same time, the most complex element of a dwelling's interior space. Undertaking this investigation over a time span of some 500 years, allows for the investigation and analysis of various changes within a particular period in time as well as comparative analysis between findings from different periods. In turn, this helps one frame the continuity of *l'art de vivre* in this locality.

The arrangement and use of spatial units within individual dwellings differed between the historical periods under

investigation and, in some instances, analytical parallels had been drawn. This is to be expected given that the society of Bosnia-Herzegovina had undergone a number of transitions over time the country shifted between different socio-political structures and cultural contexts. Therefore, a broad contextual and critical standpoint had been the main focus of this investigation in order to surpass geographical and cultural limitations (e.g. the notion of *eurocentrism*).

In conclusion, within each period, the social aspect appears to be the dominant factor in the organization of different spatial units within a dwelling. This does not always lead to similar outcomes or similar quality of the interior space because the intensity of relations between individual social parameters determines the character of society itself and therefore the interior spaces of dwellings within that society, architecture being an aspect of a society's existentialist contemplations. As an individual element within a confluence of societal flows, it is through creativity, fortitude and contemporary understanding of architectural complexity, the architect can always come up with good quality solutions, essentially, can play a role in the formation of a more pleasant living space within a dwelling.

Izvori grafičkih priloga:

Ilustracija 1, 1a, 2a, 2b, 2c, 2d: Elša Turkušić Jurić; dizajn Alisa Burzić

Crtež 1, 2, 3, 4, 5, 6: Elša Turkušić Jurić

Slika 1: https://hr.wikipedia.org/wiki/Vila_Savoye

Slike 2, 3, 4, 5 i 6: Katalog Fondazione Querini Stampalia, Venezia

Slika 7: <http://architecturalhistories.blogspot.com>

Slika 8: Zlatko Ugljen arhiva

Slika 9: arhiva Maroja Mrduljaša

Slika 10: Elša Turkušić Jurić

Slika 11: A10 new European architecture Amsterdam, 2008, 23., str. 70.

Slika 12: Ansgar Koreng

Slika 13: © SHF / Stephan Falk

Slika 14: A10 new European architecture Amsterdam, 2005, 1., str. 6.

Slika 15: Elša Turkušić Jurić

Slika 16: www.caruzostjohn.com

Slika 17, 18: Arhiva Saša Rađenović

Slika 19, 20: <http://www.ofis-a.si/>

Slika 21: Zlatko Ugljen arhiva

Slika 22: James Steakley

Slika 23: arhiva Maroja Mrduljaša

Slika 24: www.adjaye.com

Slika 25, 26, 27: Elša Turkušić Jurić

Slika 28: www.charlescorrea.net

Slika 29: <https://sgustokdesign.com/>

Slika 30: © Hisao Suzuki, [Hélène Binet](#), [Ioana Marinescu](#).

Slika 31: Aida Vatrenjak

Slika 32: www.euinasean.eu

Slika 33, 34, 35, 37: Josipa Škrobo (crtež) prema izvoru: Milić, Bruno: Razvoj grada kroz stoljeća I, Školska knjiga, Zagreb, 1994, str. 63, 76,124.

Slika 36: Josipa Škrobo (crtež) prema izvoru: Deset knjiga o arhitekturi, Velike knjige arhitekture, GK, Beograd, 2006.

Slika 38: Nuttgens, Patrick: The Story of Architecture, Phaidon, London, 2004, str. 113.

Slika 39: Josipa Škrobo (crtež) prema izvoru: Milić, Bruno: Razvoj grada kroz stoljeća II, Školska knjiga, Zagreb, 1994, str. 298

Slika 40: Michell, George: Architecture of the Islamic World, Thames and Hudson, London, 2000, str. 184.

Slika 41, 42: Josipa Škrobo (crtež) prema izvoru: Bozdogan Sibel, Ozkan Suha, Yenal Engin: Sedad Eldem, Architect in Turkey, A Mimar Book, Butterworth Architecture, 1987, str. 14., 46.

Slika 43, 44: Josipa Škrobo (crtež) prema izvoru: Schoenauer, Norbert: 6,000 Years of Housing, W.W. Norton, New York-London, 2000, str. 262, 264.

Slika 45, 46, 47, 48: Elša Turkušić Jurić

Slika 49, 50: Josipa Škrobo (crtež)

Slika 50, 51, 52: www.beniculturalionline.com

Slika 53, 54: Josipa Škrobo (crtež) prema izvoru: Schoenauer, Norbert: 6,000 Years of Housing, W.W. Norton, New York-London, 2000, str. 282., 316.

Slika 55, 56, 57: Elša Turkušić Jurić

Slika 58, 59: Josipa Škrobo (crtež) prema izvoru: Schoenauer, Norbert: 6,000 Years of Housing, W.W. Norton, New York-London, 2000, str. 319.,304.,
Slika 60: Elša Turkušić Jurić
Slika 61: Cook, M. Godfrey: Energy Efficiency in Old House, The Crowood Press, Wiltshire, 2009, str. 67. ,68.
Slika 62: Ethan Doyle, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=44442757>
Slika 63: CC BY-SA 2.5, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=492945>
Slika 64: csm_Alexandraweg_23_gr_Glu__ckert_03_30.3.2009_25_4258973fec
Slika 65: csm_Grosses_Haus_Glu__ckert_06-05-15_CF007056_25_df97a4df3f
Slika 66: www.diariodellarte.it/klimt-hoffmann-palazzo-stoclet/
Slika 67: AlbertHerring, CC BY-SA 2.0, commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=29481701
Slika 68: Josipa Škrobo (crtež)
Slika 69, 70: www.tugendhat.eu
Slika 71: Josipa Škrobo (crtež)
Slika 72, 73: Stiftung Haus Schminke / Ralf Ganter
Slika 74: Josipa Škrobo (crtež)
Slika 75: www.utzonphotos.com/guide-to-utzon/projects/middelboe-holte/
Slika 76: www.fondationlecorbusier.fr/corbuweb/
Slika 77: Elša Turkušić Jurić
Slika 78: Josipa Škrobo (crtež)
Slika 79: www.uncubemagazine.com/blog/15926627
Slika 80: Stephen Richards, CC BY-SA 2.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=14264205>

wikimedia.org/w/index.php?curid=14264205
Slika 81: www.about-design.co.uk
Slika 82, 83: Historijski arhiv Sarajevo
Slika 84: Gojko Sikimić, preuzeto iz knjige: Muhamed, Filipović (ur.) et al., Umjetnost Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
Slika 85, 86: Elša Turkušić Jurić
Slika 87: Milan Vuković, preuzeto iz knjige: Muhamed, Filipović (ur.) et al., Umjetnost Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
Slika 88: arhiv Državne komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH;
Slika 89, 90: Elša Turkušić Jurić
Slika 91: arhiv Državne komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH
Slika 92: Neidhardt, Juraj, Grabrijan, Dušan: Arhitektura Bosne i put u savremeno, ČZP Ljudska pravica, Ljubljana, 1957; Elša Turkušić Jurić (fotografija)
Slika 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104: Elša Turkušić Jurić
Slika 105, 106, 107: Boris Trapara
Slika 108a i b,109, 110a: Arhiv Hercegovine
Slika 110b: Elša Turkušić Jurić
Slika 111, 112: Monografija Despića kuće, Muzej grada Sarajeva, 2009.
Slika 113: Boris Trapara
Slika 114: Elša Turkušić Jurić
Slika 115: Boris Trapara
Slika 116a i b: Historijski arhiv Sarajeva;
Slika 117: Elša Turkušić Jurić

Slika 118: Branimir Jurić
Slika 119a: Biblioteka Bošnjačkog instituta
119b: Elša Turkušić Jurić
119c: Elša Turkušić Jurić (crtež) prema izvoru: Zlatko Ugljen arhiva
Slika 120, 121: Elša Turkušić Jurić
Slika 122 a i b: Arhive Hercegovine,
Slika 123, 124: Miroslav Malinović
Slika 125a, 126a : Elša Turkušić Jurić (crtež) prema izvoru: Zlatko Ugljen arhiva
Slika 125b, 126b, 127: Elša Turkušić Jurić
Slika 128: Irfan Salihagić
Slika 129, 130: Arhiv Republike Srpske
Slika 131: Arhiv Kabineta za arh. kompozicije AFS
Slika 132a: Elša Turkušić Jurić (crtež) prema izvoru: arhiv Državne komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH;
Slika 132b, 133, 134, 135, 136b, 137b, 138b: Elša Turkušić Jurić
Slika 136a, 137a: A. Žanko (ur) et al.: Stan I, Odbor za publicističku delatnost vojnog građevinarstva, Beograd
Slika 138a: Štraus, Ivan: Nova bosanskohercegovačka arhitektura 1945-1975, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
Slika 139a i b: arhiva Nikole Masleja, AFS
Slika 140: Elša Turkušić Jurić
Slika 141: arhiva Namika Muftića
Slika 142: Elša Turkušić Jurić
Slika 143: A. Žanko (ur) et al.: Stan I, Odbor za publicističku delatnost vojnog građevinarstva, Beograd
Slika 144a i b: Mostar; Elša Turkušić Jurić

Bibliografija

A

Adjaye, David: **Tema je psihološki uticaj arhitekture**, intervju, ORIS Arhitekst, Zagreb, 2007, 49.

B

Bajlon, Mate i dr. (ur. A. Žanko): **Stan I**, Odbor za publicističku delatnost vojnog građevinarstva, Beograd

Besarović, Risto: **Marko Marković o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata**, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1968, str. 211-232.

Biondić, Ljerka: **Stan kao pravo na prostor**, Prostor, AFZ 6(1998), 1-2(15-16), str. 25-34.

Bossmann, Werner: **Expo 58 pavilion, Brussels/Wevelgem (Vjenceslev Richter, 1956-1958)**, A10 new European architecture Amsterdam, 2008, 23.

Bozdogan Sibel, Ozkan Suha i Yenel Engin: **Sedad Eldem, Architect in Turkey**, A Mimar Book, Butterworth Architecture, 1987.

Bussagli, Marco: **Arhitektura**, Stanek, Varaždin, 2006.

C

Conway, Hazel and Roenisch, Rowan: **Understanding Architecture**, An introduction to architecture and architectural history, Routledge, Oxon, 2005.

Cook, Martin Godfrey: **Energy Efficiency in Old House**, The Crowood Press, Wiltshire, 2009.

Č

Čanković, Milan: **Tlo i arhitektura** - doprinos utvrđivanju i tumačenju korelacije prirodnih i društvenih značajki tla i arhitekture na primjeru ogulinsko-plašćanske udoline i doline ogulinske Dobre, doktorski rad, Zagreb, 1986.

Čelić, Džemal: **Gradovi i naselja**, unutar knjige- Basler, Đuro i dr. (ur. Filipović. M): **Umjetnost Bosne i Hercegovine**, Svjetlost, Sarajevo, 1987.

D

Delanty, Gerard and Jones, Paul R. : **European Identity and Architecture**, European Journal of Social Theory Sage Publication London, 4, 2002, 5, 453-466.

Dictionary of 20th-Century Architecture, The Thames and Hudson, London, 1997.

Đ

Đurdjević- Alidžanović, Zijada: **Islamsko-stambeno graditeljstvo u Sarajevu- graditeljsko naslijeđe i njegova zaštita**, magistarski rad, AFS Sarajevo, 2000.

Dž

Dženks, Čarls: **Moderni pokreti u arhitekturi**, Građevinska knjiga AD, Beograd, 2003.

E

Egelius, Mats: **„Housing and Human Needs: The Work of Ralph Erskine“**,u knjizi Architecture for People, ur. Mikellides, B., 1980.

F

Finci, Jahiel: **Razvoj dispozicije i funkcije u stambenoj kulturi Sarajeva**, Zavod za stambenu izgradnju Sarajevo, 1962.

Finci, Jahiel: **Dvadeset godina stambene izgradnje, ARH**, časopis Društva arhitekata Sarajevo, II, 1964, 8.

Folić, M. Ljubiša: **Analiza arhitektonske forme**, Građevinska knjiga, Beograd, 2005.

Frankol, Josip: **Prirodno svjetlo kao specifičan kriterij kod oblikovanja arhitektonskog prostora**, magistarski rad, Zagreb, 1977.

Frempton, Kenneth: **Moderna arhitektura-kritička istorija**, Orion, Beograd, 2004.

Frempton, Kenneth: **Identitet proizilazi iz političkog konsenzusa**, ORIS,

Zagreb, 2007.

Freytag, Anett : **Das palais Stoclet in Brussel vom Garten aus betrachtet**, u Journal of the German National Committee LXIV «A city, we need to build an entire city!» ICOMOS, 2016.

G

Gadanhó, Pedro: **Housing Aveiro**, A10 new European architecture, A10 Media BV Amsterdam, 2007, 14.

Galešić, Velida: **Uticaj insolacije na oblikovanje prostora u klimatskim uslovima Mostara**, magistarski rad, AFS 1985.

Gideon, Sigmund: **Prostor, vrijeme i arhitektura**, Agora, Beograd, 1969.

Ghirardo, Diane: **The Architecture of Deceit** (1984), članak u knjizi autora Nesbitt, Kate:Theorizing a new agenda for architecture, an Anthology of architectural theory 1965-1995. Princeton architectural press, N.Y. 1996.

H

Hadžimuamedović, Fehim: **Tekst o arhitekturi**, Did, Sarajevo, 2001.

Hadrović, Ahmet: **Gradska kuća orijentalnog tipa u Bosni Hercegovini**, Avicena, Sarajevo, 1993.

Hannema, Kirsten: **Climate Control**, A10 new European architecture Amsterdam, A10 Media BV Amsterdam, 2007, 14.

Heatchote, Edwin: **Budapest- A gudie to twentieth- century architecture**, Konemann, Koln, 1997.

Hill, Jonathan: **Immaterial Architecture**, Routledge, Oxon, 2006.

Husedžinović, Sabira: **Dokumenti opstanka**, Muzej grada Zenice, Zenica, 2005.

Redžić, Husref: **Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini**, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.

I

Ibelings, Hans: **Small town architecture, Global regionalism in Europe**, New European Architecture 08/09, A10 Media BV, Amsterdam, 2009.

Ibelings, Hans: **Eurocentrism- the one-sided history of architecture**, A10

new European architecture, A10 Media BV Amsterdam, 2006, 12.

Ibelings, Hans: **Housing Amsterdam**, A10 new European architecture, A10 Media BV Amsterdam, 2007, 13.

J

Janković, Živorad: **Muhamed Kadić, život i djelo**, ANUBiH, Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2007.

Jurić, Zlatko: **Zaštita spomenika u teorijama gradogradnje u Srednjoj Evropi 1870-1918**, Prostor, AFZ Zagreb, 2004, 12.

K

Kahle, Darko: **Zagrebačka ugrađena najamna kuća u razdoblju od 1928. do 1934. godine**, izvorni znanstveni članak, Prostor 10(2002) 2(24), Zagreb, str. 155.

Kahle, Darko: **Zagrebačka ugrađena najamna kuća u razdoblju od 1935. do 1945. godine**, izvorni znanstveni članak, Prostor 11(2003) 1(25), Zagreb, str. 33.

Klaić, Bratoljub: **Rječnik stranih riječi**

Korkka, Mauri: **The Essence of the Line** (interview), A10 new European architecture, A10 Media BV Amsterdam, 2009, 25.

Kostrenčić, Alen: **Rasprostiranje unutarnjeg**, ORIS Arhitekst, Zagreb, 47. Kreševljaković, Hamdija: **Izabrana djela II**, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

Krier, Rob: **Elements of Architecture**, AD, London, 1983.

Krzović-Subotić, Alma: **Socijalna stanogradnja na području Sarajeva u periodu od 1945. god. do danas**, magistarski rad, AFS, Sarajevo

Kulić, Vladimir, Mrduljaš, Maroje, Thaler, Wolfgang: **Modernism In-between**, Jovis, Berlin, 2012.

Kurto, Nedžad: **Arhitektura Bosne i Hercegovine, razvoj bosanskog stila**, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998.

M

Milić, Bruno: **Razvoj grada kroz stoljeća I, II i III**, Školska knjiga, Zagreb, 1994.

Milenković, Aleksandar: **Arhitektura horizonti vrednovanja**, Naučna knjiga, Beograd, 1988.

Milenković, Branislav: **Uvod u arhitektonsku analizu I**, Građevinska knjiga, Beograd, 2009.

Milošević, V. Predrag: **Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918-41)**, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo „Prosvjeta“, Foča, 1997.

Milošević, Predrag: **Mate Bajlon arhitekta**, Biblioteka Inspiratio, Zadužbina Andrejević, Beograd

Mirković, Đuro, Šneler, Marino: **Jedan relevantni segment graditeljskog naslijeđa**, Prostor, AFZ Zagreb, 7(1999), 1(17).

Mrduljaš, Maroje: **Arhitektura-nakladništvo-komodifikacija**, Kulturpunkt, *april 2009*.

Muhasilović, Lejla: **Islamsko- orijentalna kuća**, magistarski rad, AFS Sarajevo

N

Naker, B, Famchotti, A. i Steemers. K.: **Daylight in Architecture-an European reference book**, James & James, London, 1993.

Neidhardt, Juraj i Grabrijan, Dušan: **Arhitektura Bosne i put u savremeno**, s.a. [s.l.]

Neidhardt, Velimir: Čovjek u prostoru, Školska knjiga, Zagreb, 1997.

Norberg-Shultz, Christian: **Stanovanje- stanište, urbani prostor, kuća**, Građevinska knjiga, Beograd, 1990.

Norberg-Shultz, Christian: **Egzistencija, prostor i arhitektura**, Građevinska knjiga, Beograd, 2002.

Norberg-Shultz, Christian: **Principles of Modern Architecture**, Andreas Papadakis Publisher, London, 2000.

Nuttgens, Patrick: **The Story of Architecture**, Phaidon, London, 2004.

P

Pašić, Adnan: **Determinirajuće paradigme savremene arhitekture**, magistarski rad, AFS, 2003.

Pašić, Amir: **Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina**, IRSICA, Istanbul, 1994.

Pašić, Amir: **Kultura stanovanja u Mostaru u 18. i 19. vijeku**, magistarski rad, Zagreb, 1981.

Pašić, Amir: **Celebrating Mostar**, Architectural History of the City 1452-2004, Mostar, 2005.

Penezić, Vinko: **Ekološka arhitektura u Njemačkoj**, <http://www.matica.hr/Vijenac>

R

Radović, Ranko: **Savremena arhitektura-između stalnosti i promena ideja**, Stylos, Novi Sad, 2001.

Radović, Ranko: **Antologija kuća**, Građevinska knjiga, Beograd, 1985.

Rapoport, Amos: **House Form and Culture**, Foundations of Cultural Geography Series, 1969.

Rapoport, Amos: **Culture, Architecture and Design**, LSPC Inc., Chicago, 2005.

Richardson, Vicky: **New Vernacular Architecture**, Watson-Guption Publications, New York, 2001.

Rikvert, Joseph: **On criticism**, članak u knjizi **Looking at European Architecture- A Critical View**, CIVA, Bruxelles, 2008.

Rybczynski, Witold: **The Look of Architecture**, Oxford University Press, 2001.

S

Salihović, Erdin: **Enterijer i prostorna organizacija stanova poslije II svjetskog rata u Sarajevu 1945-1970**, magistarski rad, AFS Sarajevo, 2004.

Sanković-Simčić, Vjekoslava: **Revitalizacija graditeljske baštine**, NNP Naša riječ d.o.o., Sarajevo, 2000.

Schoenauer, Norbert: **6,000 Years of Housing**, W.W. Norton, New York-London, 2000.

Siza, Alvaro: **Arhitekti ne izmišljaju, samo transformiraju stvarnost**; ORIS Arhitekst, Zagreb, 41.

Spasojević, Borislav: **Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu**, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

Sudjic, Deyan: **The Edifice Complex**, Penguin Books, London, 2005.

Sudjic, Deyan: **B is for Bauhaus, An A-Z of the Modern World**, Penguin, London, 2015.

Summerson, John: **Klasični jezik arhitekture**, Golden marketing, Zagreb, 1998.

Supek, Rudi: **Grad po mjeri čovjeka-** s gledišta kulturne antropologije, Naprijed, Zagreb, 1987.

Š

Šegvić, Neven: **Pristup arhitekturi**, doktorski rad, Zagreb, 1978.

Štraus, Ivan: **Nova bosanskohercegovačka arhitektura 1945-1975**, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

Štraus, Ivan: **Arhitektura Jugoslavije 1945-1990**, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

U

Ugljen-Ademović, Nina: **Vrednovanje starog i novog u arhitekturi - sistematično proučavanje starog da bi se moglo izraditi kreativno novo**, Acta Architectonica et Urbanistica, Sarajevo, 2004.

Ugljen-Ademović, Nina: **Dvojnost pristupa problemu integriranja novog u postojeće u arhitektonskom oblikovanju, doktorski rad**, AFS Sarajevo, 2006.

Uskoković, Sandra: **Treći prostor kao egzistencijski habitat ili poetska imaginacija**, Zarez 2005, 155.

V

Venturi, Robert: **Složenosti i protivrečnosti u arhitekturi**, Građevinska knjiga, Beograd, 2003.

Vitruvije: **Deset knjiga o arhitekturi**, Velike knjige arhitekture, GK, Beograd, 2006.

Vodopivec, Aleš: **Mit o srednjoeuropskom arhitektonskom identitetu**, ORIS Arhitekst, Zagreb, 2007, 41.

Vodopivec, Aleš: **Razgovor**, ORIS Arhitekst, Zagreb, 2001.

Z

Zečević, Emira: **Zaštita i revitalizacija graditeljskog naslijeđa na području “Vratnik” u Sarajevu**, magistarski rad, Zagreb, 1982.

Zevi, Bruno: **Znati gledati arhitekturu**, naklada Lukom, Zagreb, 2000.

Zumthor, Peter: **Misliti arhitekturu**, AGM Zagreb, 2003.

Ž

Žmegač, Viktor: **Od Baha do Bauhauusa, povijest njemačke kulture**, Matica Hrvatska, Zagreb, 2006.

W

Welsh, John: **Modern House**, Phaidon Press Limited, London, 2003.

dr. Elša Turkušić Jurić

Studirala je arhitekturu u Sarajevu i Barceloni. Bavi se istraživanjem modernih arhitektonskih praksi u kontekstu kulturnih i društvenih fenomena. Radi kao docent na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, pri Katedri za projektiranje. Član je ICOMOS-ovog naučnog komiteta za arhitekturu 20.stoljeća (ICS20C) i nezavisni je ekspert za nagradu Evropske unije za arhitekturu „Mies vdr Rohe“

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

728.3(497.6)

TURKUŠIĆ Jurić, Elša

Elementi stambene arhitekture [Elektronski izvor] : dnevni boravak
kroz vrijeme : Bosna i Hercegovina / Elša Turkušić Jurić. - 1. izd. - El.
knjiga. - Sarajevo : Arhitektonski fakultet Univerziteta, 2022

Način pristupa (URL): [https://af.unsa.ba/publikacije/E.Turkusic.Juric_Elements.stambene.arhitekture.dnevni.boravak.kroz.vrijeme_BiH.pdf](https://af.unsa.ba/publikacije/E.Turkusic.Juric_Elementi.stambene.arhitekture.dnevni.boravak.kroz.vrijeme_BiH.pdf).
- Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana: 23. 11. 2022. - Bibliografija: str.
122-125. - Summary.

ISBN 978-9926-490-09-6

I. Jurić, Elša Turkušić vidi Turkušić Jurić, Elša

COBISS.BH-ID 52061190

U vremenu najmasovnije urbanizacije svijeta do sada, intenzivnih migracija svjetske populacije i globalne ekološke krize, čini se da područje stambene arhitekture, kao istraživački fenomen ili kao proces stvaranja u praksi, nikada nije bilo relevantnije. Kada se zabrinjavajuća svjetska situacija dovede u vezu sa ubrzanim tehnološkim razvojem, promjenjivom i osjetljivom globalnom ekonomskom dinamikom, te promjenama u organizaciji rada i načina života, bilo bi logično da sve profesionalne aktivnosti, koje se u teoretskom ili praktičnom smislu bave konceptima stanovanja, pokušaju ponuditi autentičan, ovovremenski društveni doprinos. Podizanje svijesti o neraskidivoj vezi između arhitekture i društvenog konteksta je veoma bitan aspekt naučno-stručnog djelovanja današnjice i upravo iz ovog razloga knjiga „Elementi stambene arhitekture, dnevni boravak kroz vrijeme: Bosna i Hercegovina“ čini se hvale vrijednim, izvorno-istraživačkim autorskim radom.

Prof. dr. Vedad Islambegović

Upečatljivo je poglavlje 5, koje iznosi potvrdu o postojanju diskontinuiteta u kontinuitetu razvitka stambene arhitekture na tlu Bosne i Hercegovine, što otvara prostor za nova istraživanja i preispitivanja recentnog stanja stambene arhitekture na prostoru na kojem živimo, te daje poseban kvalitet ovom rukopisu. Autorica je, također, pokazala da iznimno stručno vlada problematikom, jer je, uz obavezne primjere kroz povijest arhitekture, formirala i iznosila i kritička promišljanja, supstancijalna za naše suvremeno poimanje arhitekture i njene uloge u društvu.

Prof. dr. Nina Ugljen-Ademović